

Mészáros Márton: Protestantizmus és medialitás

Doktori (PhD) disszertáció

2009

**Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola**

A Doktori Iskola vezetője: **Prof. Dr. Hima Gabriella**
Témavezető: **Prof. Dr. Szabó András, Dr. Hansági Ágnes**
Opponens: **Dr. habil. Petrőczy Éva, Dr. Bednatics Gábor**

Mészáros Márton: Protestantizmus és medialitás

Doktori (PhD) disszertáció

2009

Tartalomjegyzék

Módszertani megjegyzések	5
Bevezető	9
1. A reformáció nyilvánossága	15
1.1. Az első modern médiaesemény	15
1.2. A reformáció nyilvánosságának hálózati modellje	33
1.2.1. A multimediális és a kétlépcsős modell	33
1.2.2. A hálózati modell	46
1.2.3. Képkritika	55
2. A harmincas évek kihívásai	68
2.1. Sajtó	68
2.2. Igehirdetés	95
2.3. Oktatás	113
Köszönetnyilvánítás	137
Felhasznált irodalom	138
A témában megjelent saját publikációk	147
Mellékletek	148

Ha a test csupa szem, hol lenne a hallás? Ha az egész test hallás, hol lenne a szaglás? Márpedig az Isten rendezte el a tagokat a testben, egyenként mindegyiket, ahogyan akarta. Ha pedig valamennyi egy tag volna, hol volna a test? Így bár sok a tag, mégis egy a test. [...] Ti pedig Krisztus teste vagytok, és egyenként annak tagjai.

(1 Kor 12:17-20.27)

Módszertani megjegyzések

Jelen dolgozat, bár jelentős időintervallumot foglal magába, nem vállalhatja, hogy összefüggő, átfogó képet adjon protestantizmus és medialitás sajátos viszonyrendszeréről, ezért mindössze két – a remények szerint – szimptomatikus fókuszpontra koncentrálna. A két fókuszpont sok hasonlóságot és még több különbséget mutat. Joggal vethető föl a kérdés, milyen szempontok alapján kapcsolható össze a teológia, a gazdaság, a politika és nem utolsósorban az irodalom történetét világszinten is befolyásoló Luther Márton tevékenysége például Ravasz László – még a hazai református közvélemény előtt is inkább csak (általánosságban) elismert, mint (valójában) megismert – munkásságával. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy amint a XVI. század Európája nem hasonlítható a 30-as évek Magyarországhoz, úgy a két életmű hatása, súlya, recepciója is összemérhetetlen – ahogyan a nyelvi, kulturális, teológiai különbségek felismerése sem igényelhet igazolást. Az aszimmetria ilyen látványos föloldhatatlansága azonban talán még hangsúlyosabban irányíthatja a figyelmet arra, ami közös. A dolgozat két olyan időszakot vizsgál, amelyben a technikai médiumok megjelenése akár a technikai újítások iránt első ránézésre érzéketlennek tűnő intézményeket is megkerülhetetlenül válaszra, reakcióra kényszerít, mint amilyen az egyház. Az összehasonlítás elsődleges szempontja tehát szigorúan médiatörténeti. Az első fejezetek a könyvnyomtatásra adott „sajátosan protestáns” válaszok körülményeit vizsgálják, míg a második rész a 30-as évek magyar református egyházának a rádió, a gramofon és a film megjelenésére adott reakcióit, illetve érintőlegesen, azok teológiai hátterét kutatja. Már ezen a ponton érdemes

fölvívunk a figyelmet „protestáns”, „protestantizmus” kifejezés használatának következetlenségére, amely a közbeszédben egyrészt egyfajta kulturális magatartásmintát jelöl (weberi értelemben a fogalom társadalmi, gazdasági jelentéseit hangsúlyozva), másrészt azonban (a református és evangélikus teológiai elvek a rómaiától való különbségét kiemelve, lényegében a kálvinista és lutheránus elvek gyűjtőfogalmaként) teológiai jelentést is hordoz. Ez az ellentmondás a dolgozat kereti közt csak nagyon nehezen föloldható fel. Annak fenntartásával, hogy a fogalom két használati módja még Weber értelmezésében is inkább kiegészíti egymást (amennyiben a gazdasági, társadalmi magatartás a sajátos teológiára vezethető vissza) törekedtem arra, hogy azokban az esetekben, ahol a kontextusból nem egyértelműsíthető, jelezzem az eltérő használatot. A konkrét történelmi eseményre ezért a *reformáció* kifejezést, az egyházak megnevezésére a *református*, *evangélikus* megnevezéseket használom, a *protestáns*, *protestantizmus* kifejezések pedig – a nem egyértelmű esetekben – egy jól körülhatárolható teológiából következő sajátos társadalmi magatartást jelölnek.

A különböző korpuszok értelemszerűen különböző kutatási stratégiát is igényeltek: a Luther korai reformátori tevékenységét vizsgáló szakirodalom szisztematikus és teljes körű áttekintése mennyiségéből, a nézőpontok sokféleségéből adódóan gyakorlatilag megvalósíthatatlan. A Lutherrel foglalkozó fejezetek így többé-kevésbé ismert irodalom-, média-, és teológiatörténeti adatokra támaszkodnak. Mivel azonban azok az utóbbi évtizedekben megjelent speciális nézőpontú anyagok, amelyek radikálisan új megvilágításba helyezték reformáció és médiumok viszonyát, kevésbé találtak visszhangra Magyarországon (Iserloh a *Tételek* kifüggesztését érdemben először vitató munkájának és Edwards Luther-központú

nyomdatörténetének egyaránt mindössze egy-egy példánya található a hazai közgyűjteményekben), elengedhetetlen, hogy a reflexiókat megelőzően azok tartalmát is röviden összefoglaljuk. A 30-as évek magyar református egyházának kommunikációját, kommunikációhoz való viszonyát vizsgáló fejezetek anyaga ezzel szemben gyakorlatilag feltáratlan, így még a források pusztá felkutatása is jelentős erőfeszítést, alapos filológiai munkát igényelt.

Az a kérdés, amely a disszertáció megírása során az egyes fejezetek problémafelvetéseit is meghatározta, láthatóan több egymással csak lazán kapcsolódó tudományterületet érint: a téma multidiszciplinaritása jókora feladat elé állíthatja az értelmezőt, a teológia, az irodalomtörténet és a médiatörténet rendkívül heterogén kérdezői horizontja (és érdeke) sok ponton alig összeegyeztethető (néhol pedig egyenesen egymást kizáró), mindez pedig azt kívánja, hogy a dolgozat egy a lehető legtágabban értett hermeneutikai nézőpont elfoglalásában határozza meg saját feladatát.

A multidiszciplinaritásból következik az is, hogy a dolgozat – miközben pozitív esetben több tudományterülettel dialógusba léphet – (módszertanilag, érvelésében) valójában egyik jól körülhatárolható diskurzusnak sem részese. Ez pedig azt a kivédhetetlen veszélyt is magában hordozza, hogy számos esetben egy-egy tudományterületen már ismert problémát a kezdetektől – és az adott tudományterületen elvárhatónál kevésbé mélyen – kénytelen tárgyalni. Feltűnő lehet például a disszertáció előfeltevései közt nyilvánvalóan szereplő luhmanni rendszerelméletre történő reflexiók hiánya (beszédes képzavarral élve rendszertelensége), a rendszerelméletnek a skálafüggetlen hálózatok elméletével való dialógusba léptetése azonban a probléma összetettségéből adódóan aligha

illeszthető egy egyébként más célokat kitűző disszertáció részfeladatai közé. Ugyanitt jegyzendő meg az is, hogy a kérdésfelvetés által érintett tudományterületek természetesen tovább is bővíthetők, legnyilvánvalóbban a koraújkori eszmetörténet irányába; a szorosán idetartozhat az az Ong körül éppen a közelmúltban fellángolt vita, amely a kutatás folytatásában kétségkívül tovább árnyalhatja majd protestantizmus és medialitás viszonyrendszerét.

Bevezető

A 95 tétel kifüggesztése a reformáció egyik legfontosabb – túlzás nélkül állítható – identitásalapító eseménye, több történész szerint az „első modern médiaesemény. A hatvanas évektől kezdve azonban számos történész és teológus (protestáns és katolikus oldalról egyaránt) kétségbe vonta a kifüggesztés megtörténtét. Mivel sem a hazai teológiai, sem a történeti szakirodalom nem részletezi a vitában pro és kontra felmerült érveket, a disszertáció első fejezete részletesen vizsgálja Erwin Iserloh *Luthers Thesenanschlag Tatsache oder Legende* című munkáját, majd ismerteti az arra adott válaszokat. A disszertáció értékelése szerint Iserloh meggyőzően érvel amellett, hogy 95 tétel kiszögezése – abban a formában, ahogyan ma ismerjük – nem történt meg. A klasszikus történet több ponton ellentmondásos, a dátum helyessége szinte bizonyosan kizárható. Iserloh legfontosabb érve azonban az, hogy egyetlen forrásban sem találjuk annak nyomát, hogy Luther maga valaha is említette volna a kiszögezés történetét. (Annak ellenére sem, hogy számos, a hagyományos történetben mellékepezőként szituált eseményről rendszeresen és részletesen beszámol visszaemlékezéseiben.) Scheurlnak írt – magyarra nem lefordított – leveléből pedig egyenesen az derül ki, hogy inkább aggasztotta a *Tételek* gyors elterjedése, és ezért egyértelműen a nyomtatást okolta. Mindebből pedig az a következtetés vonható le, hogy Luther a kezdetekben nem a széles nyilvánosságot igyekezett elérni, ám – éppen azáltal, hogy a *Tételek* a szándékai ellenére terjedtek el – felismerte a nyomtatás új funkcióit, később pedig rendkívül hatékonyan élt vele. A nyilvánosságra hozatal látványos, heroikus aktusának története, ennek alapján az utókor által megalkotott

imázskampány egyik lépéseként értelmezhető, amely végső soron ezt a kezdeti bizonytalanságot, kommunikációs hibát igyekszik elleplezni, így nem annyira a tételek kifüggesztése, mint inkább az erről szóló történet definiálható médiaeseményként

Luther több levelében is utal arra, hogy ezt a kommunikációs hibát egy könyv kiadásával igyekszik orvosolni, vagyis arra törekszik, hogy saját kezébe vegye a kommunikáció irányítását. Közismert, hogy ezen kampány eredményeképpen Luther a nyugati világ egyik első bestseller-szerzőjévé vált, olyannyira, hogy nem csupán a német nyelvű, de más közép- és nyugat-európai területek nyomdahálózatának kiterjedésére jelentős is hatást gyakorolt. A második fejezet abból a problémából indul ki, miszerint reformáció és könyvnyomtatás hagyományos összekapcsolása – miközben jogossága a különböző nyomtatott hordozók példányszám-adatai alapján aligha vonható kétségbe – a legfrissebb szakirodalom fényében több ponton is problematikus lehet. A téma több kutatója, például Berndt Moeller úgy véli, a könyvnyomtatás egyenesen nélkülözhetetlen előfeltétele volt a reformáció gyors terjedésének. Mások mellett azonban Edwards is arra hívja fel a figyelmet, hogy az olvasni-tudás rendkívül alacsony arányából adódóan, a könyvnyomtatás egyedül aligha lett volna elegendő ehhez a sikerhez. Faulstich ezért azt feltételezi, „a nyugati világ első tömeges médiakampányában” a könyv mellett más médiumok is fontos szerepet játszhattak: a prédikáció, a levél, a Flugblatt (röplap), a Flugschrift (röpirat), a színház és az egyházi ének. Ezen médiumok együttes használatára utal Rainer Wohlfeil is, aki szerint a reformáció kommunikációs sikere nem pusztán a könyvnyomtatásnak, hanem a különböző médiumok hatékony együttműködésének tudható be, amit összefoglalóan a

„reformáció nyilvánosságaként” határozhatunk meg. Megfelelő magyarázatot kínál emellett Köhler kétlépcsős kommunikációs modellje, amely azt feltételezi, a nyomtatott könyvek, röpiratok tartalmát az olvasni nem tudó közönség számára a *véleményformálók* szóban közvetítették. Míg Faulstich azt emeli ki, a reformáció kampányában az emberi médium fokozatosan alárendelődött a nyomtatott médiumoknak, Köhler elgondolásában a nyomtatott médium van ráutalva az emberi hordozóra. A fejezet végső soron e két modell összekapcsolását kísérli meg, és ebben elsősorban Barabási Albert László hálózatelméleti kutatásaira támaszkodik. A reformáció nyilvánossága ezek alapján tulajdonképpen egy skálfüggetlen hálózatként írható le, amelyben a nyomtatásnak azért juthat kitüntetett szerep, mert – egészen addig hiányzó láncszemként – valószínűtlenül rövid idő alatt egyetlen nagy hálózatba volt képes rendezni az egymástól függetlenül működő orális, kis hálózatokat.

A reformáció média-eszköztárát a szakirodalom szinte az evidencia értelmében a verbális médiumokra korlátozza. A képrombolás (iconoclasm, Bildersturm) kétségkívül gyakran hivatkozott és kézenfekvő érvként állhat azok számára, akik a reformáció vizualitással szembeni gyanakvását hangsúlyozzák, sőt általánosítva képiszonnyal vádolják a reformációt. A feltűnően nagy számban fennmaradt, képet és szöveget egyaránt tartalmazó hibrid médiumok (röplapok, plakátok, illusztrált könyvek) azonban azt is kikényszerítik, hogy reformáció és vizualitás viszonyát árnyaljuk, bizonyos pontokon pedig egyenesen újragondoljuk. Kálvin és Luther – noha a képek hasznosságát különbözőképpen ítélte meg – nem a vizualitást mint olyat, pusztán annak szakrális felhasználását illetve kritikával. A kor populáris kultúrája egyértelműen vizuálisközpontú volt, a reformáció médiakampánya ezért

természetesen nem mondhatott le a vizualitásról, sőt a hálózati kommunikáció kiegészítéseként használt hibridizált médiumokkal a lehető legszélesebb körben tudta nézeteit terjeszteni.

A reformáció médiakampánya (kommunikációs szemszögből) azért lehetett sikeres, mert a nyomtatás használatbavételével nem csupán az üzenet hatótávolságát terjesztette ki, nem csupán radikálisan megnövelte a lehetséges címzettek körét, hanem képes volt a korábbi populáris (orális és vizuális) kulturális rendszereket egymást kiegészítő, egymás hatását erősítő organikus egységbe rendezni.

A magyar református egyház a két világháború közt – nyilvánvalóan a reformáció (médiá)tapasztalatának birtokában – igen korán felismerte az új technikai médiumokban rejlő lehetőségeket. A disszertáció második része a református egyház három „kommunikáló alrendszerének” médiafelfogását vizsgálja: Ravasz prédikációin keresztül az igehirdetés; a *Protestáns Szemlén*, a *Református Élet* és a *Reformáció* című lapon keresztül a sajtó; Zsigmond Ferenc *Irodalmi olvasókönyvé*n keresztül pedig az oktatás médiafelfogását. A protestáns sajtóban feltűnően gyorsan megjelentek az első tudatos médiareflexiók, a *Református Élet* vezette be az első filmkritika rovatot, de a rádió és a gramofon igehirdetésben betöltött szerepét is igyekeztek tisztázni. Noha a teológiai alapvetésekből következően elsősorban a verbális közvetíthetőségét állították a középpontba, általánosságban is leszögezhető: a harmincas évek protestáns értelmisége kezdetben egyértelműen nem fenyegetésként, hanem új és nagyszerű lehetőségként tekintett az új hordozók megjelenésére. Ravasz gramofonos igehirdetéseket ad ki, és rendkívül fontosnak látja a rádiós istentiszteletek szerepét is. A kezdeti eufória azonban után azonban be kell látniuk a technikai médiumok lehetőségének korlátait, sőt veszélyeit is. A

technikai médiumok egy ponton túl már az egyház közvetítő szerepét is fenyegetik, így a cikkek arra a megállapításra jutnak, annak ellenére, hogy például a rádió kitűnő eszköz az örömhír terjesztésére, a szakrális tartalmak a technikai médiumokon keresztül nem közvetíthetők.

A fentiekkel összhangban Ravasz László teológiailag is megalapozott, tudatos rendszerbe igyekszik illeszteni az új médiumok felhasználásának feltételeit. A Szentírás Ravasz felfogásában összekötő kapocs Isten és az ember között. Pontosan ennek kitüntetett helyzetéből, isteni természetéből adódóan Ravasz a verbalításra, a verbális közvetítésre helyezi a hangsúlyt, emellett azonban magukat a hívőket is közvetítőként, médiumként definiálja: „a hit hallásból van: hallgasd meg, és mondd el, amit Isten üzen!” Ravasz szerint az isteni kijelentések megértése nem írható le profán kommunikációs modellekkel: a verbális – elvileg technicizálható – közvetítés mellett egy nem technicizálható aspektus is megjelenik: a hit. Ravasz koncepciójának legérdekesebb sajátja az, hogy a reformáció által hagyományosan elutasítottnak tekintett vizualitással kapcsolatban visszatér a reformációnak Isten és ember közti közvetítőket elutasító álláspontjához, amennyiben a „valóság látását” következetesen a tökéletes megértés metaforájaként használja. A közvetlen, közvetítők nélküli tapasztalat tökéletes megértést eredményez, és megfordítva, a tökéletes megértés feltétele a közvetítők nélküli tapasztalat, ez azonban Ravasznál csakis Isten kegyelméből, a hit által következhet be.

Valószínűleg a protestantizmus média iránti érdeklődésével hozható összefüggésbe az is, hogy a két világháború közti református irodalomtankönyvek a rivális tankönyveknél lényegesen nagyobb hangsúlyt fektettek a közvetítés

problematikájára. Az evangélikus és református középiskolák számára készített irodalomtankönyvek már az alsóbb évfolyamokban is reflektáltak az új médiumok (rádió, gramofon) megjelenésére, Zsigmond Ferenc *Magyar irodalmi olvasókönyve* azonban egyenesen Thienemann Tivadar közismerten közvetítésközpontú irodalomfelfogására épült. Az a megfigyelés, miszerint a protestantizmus hagyományos médiafelfogása kitűnő táptalajnak bizonyult a közvetítést, a medialitást középpontba helyező irodalmi elméletek számára, mindenek előtt azzal szembesít, hogy egy olyan időszakban, amikor az új médiumok megjelenése a kultúra legtöbb alrendszerét reakcióra kényszerítette, nem utolsósorban éppen a protestantizmus „hagyományos” médiafelfogása volt képes a *versenyképes* válaszokat kínálni.

1. A reformáció nyilvánossága

1.1. Az első modern médiaesemény

A mindenki által ismert történet szerint 1517. október 31-én Luther Márton ágoston-rendi szerzetes a wittenbergi vártemplom kapujára kiszögezte 95 tételét. A szöveg latinul, kézírással íródott, mégis, mint Luther maga írja, két hét alatt eljutott a németül beszélő területek minden pontjára. Ez az időintervallum a korabeli hírközlő rendszerek fejlettségét figyelembe véve valószínűtlenül szűk. Az első modern médiaesemény – ahogyan Robert Kolb aposztrofálja¹ – maradéktalanul betöltötte funkcióját, sőt, hatása látványosan túlszárnyalta a szerző intencióit: a *95 tétellel* kezdődő eseménysor teológiai, gazdasági, politikai hatásai leírhatatlanok és máig hatók – és ez akkor is így van, ha az „első modern médiaesemény” – a fent leírt formában – könnyen lehet, hogy meg sem történt. A szöveg, melynek Luther a *Vitatkozás a búcsú erejéről* címet adta, az alábbi, eredetileg latin nyelvű bevezetővel, illetve felhívással kezdődik. A felhívásnak furcsa módon nincsenek címzettjei, a vitában résztvevők körét a szöveg nem határozza meg, ugyanakkor kitér arra, milyen kommunikációs eszközökkel (milyen mediális keretek között) képzelet el a vitát (élőszóban illetve írásban):

„Az igazság kiderítése igyekezetétől indítva, megvitatásra kerülnek az alábbi tételek Wittenbergben, tisztelendő Luther Márton atya, a szabad művészetek és a szent teológia magisztere s ugyanott ezeknek rendes előadója elnökletével. Ezért kéri, hogy

---

¹ Robert KOLB, *Luther's funktion in an age of confessionalization* = Donald K. McKIM, *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 211.

akik nem jelenhetnek meg ezeket velünk élőszóban megvitatni, tegyék meg távolból írásban. A mi Urunk Jézus Krisztus nevében. Ámen.”²

Az események történelmi háttere (széleskörű igény a pápai hatalom korlátozására, általános vágy bizonyos – jórészt idealizált – ősegyházi mintákhoz való visszatérésre stb.) csak úgy, mint a közvetlen kiváltó okok (a Szent Péter Bazilika építésének finanszírozására kiírt búcsú és az ehhez kapcsolódó visszaélések) természetesen ismertek, jóval vitatottabbak azonban a reformáció szimbolikus kezdetének tekintett 1517. október 31-én történtek. Miközben ugyanis a magyarul hozzáférhető teológiai és történeti szakirodalom túlnyomó része nem vonja kétségbe a kifüggesztés tényét³, számos német és angolszász történész – szinte kivétel nélkül Erwin Iserlohra, a sokat vitatott *Luthers Thesenanschlag Tatsache oder Legende?*⁴ című könyv szerzőjére hivatkozva – nem csupán a leírások hitelességét, de magát az esemény megtörténtét is megkérdőjelezi. A kanonikus változat szerint (például Masznyik Endre klasszikus leírásában) Luthert 1517 őszén hívei értesítették a búcsúcédulák árusításáról. Miután nem sikerült elérnie a püspöknél (Jeromos, más néven Scultetus brandenburgi püspökhöz tartozott Wittenberg) a búcsúcédulák árusításának megszüntetését, először a szószékről prédikált ellene, majd – szélesebb nyilvánosságot keresve – a korabeli egyetemi szokásokhoz igazodva – kiszögezte, azután ki is nyomtatta tételeit; a kinyomtatott példányokat azonban magánál tartotta. A lépésről értesítette Jeromos püspököt,

---

² LUTHER Márton, *A 95 tétel*, ford. dr. ZSIGMONDY Árpád, Bp., *Evangelikus Országos Múzeum és a Huszár Gál Papír- és Könyvesbolt*, 1996.

³ Vö. például Owen CHADWICK, *A reformáció*, Bp., Osiris, 2003, 39-40.

⁴ Erwin ISERLOH, *Luthers Thesenanschlag Tatsache oder Legende*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH, 1962. Angolul és bővített formában Erwin ISERLOH, *The Theses Were Not Posted*, Toronto, Saunders of Toronto, 1966.

valamint Albert mainzi érseket.⁵ A leírás tulajdonképpen egy rendkívül komplex médiakampányt mutat be, Luther mondanivalójának közléséhez, nyilvánosságra hozatalához a számára elérhető valamennyi csatornát fölhasználja: prédikál, levelet ír, plakátot szegez, nyomtat.

A történet egyik legzavarbaejtőbb eleme ellenére (sőt nem utolsó sorban éppen azért) – hogy ugyanis Luther bár kinyomtattatja a téziseket, azokat mégis magánál tartja – egy roppant „médiatudatos” alak képe rajzolódik meg, aki bár tisztában van a nyomtatás hatalmával (ezért is készítteti a nyomatot) valamilyen fel nem tárt okból (talán a „kampány” későbbi szakaszára készülve?) egyelőre nem kíván élni vele. A kampány leglátványosabb, legforradalmibb és minden bizonnyal legjobban kommunikálható eleme a plakát kiszögezése, amely például Heinrich Boehmer leírásában így hangzik: „Senki sem sejtette akkor Wittenbergben, mit érezhetett Luther, miközben 1517. október 31-én, mindenszentek előtti nap, röviddel 12 óra előtt, famulusa, az Agricolaként ismert Johannes Schneider kíséretében kilépett sötét cellájából, majd a negyedórányi távolságra lévő vártemplomhoz ment, és a 95 tételt tartalmazó plakátot az északi kapura kiszögezte.”⁶

A feszültségkeltő „senki sem sejtette” (niemand ahnte) szófordulat, csakúgy, mint a körülmények roppant aprólékos, percre lebontott bemutatása az események jelentőségét hivatottak kiemelni. Hasonlóan azokhoz a festményekhez, metszetekhez, amelyek a kiszögezést ábrázolják, itt is az aktus heroikus, forradalmi

---

⁵ Vö.: D. LUTHER Márton művei I., sajtó alá rendezte MASZNYIK Endre, Budapest-Pozsony, Luther-Társaság, 1904-1917, 15-16.

⁶ Heinrich BOEHMER, *Der junge Luther*, Stuttgart, 1951, 156. Azok a fordítások, ahol a fordító nincs megnevezve, tőlem származnak.

jellege kerül előtérbe. A legtöbb ábrázolás kalapáccsal a kezében, gyakran lépcsőn állva mutatja Luthert. (Sok kutató talán a túlságosan is szimbolikus szakrális áthallások okán vonja kétségbe a *Tételek kiszögezését*, ez a szakrális képzettársítás azonban nem szükségszerű: a vártemplom Wittenberg forgalmas terén állt, a templomajtó a kor szokásai szerint hirdetőtáblaként funkcionált, a kiszögezés ebből a nézőpontból pedig legalább annyira értelmezhető praktikus, mint szimbolikus aktusként.) Több képen tömeg veszi körül, polgárok, katonák, papok, de gyerekek, sőt idős asszonyok is érdeklődve figyelik a latin nyelvű tudós disputára szólító felhívás kifüggesztését⁷.

Nem elsősorban az ábrázolások ellentmondásaira érdemes felhívunk a figyelmet (még a legromantizálabb leírások sem említenek tömeget, az ábrázolt „nézők” jó része valószínűleg nem csak latinul nem tudott, de olvasni sem: a tizenhatodik századi Németországban a lakosság alig öt százaléka tudott olvasni⁸ stb.), mint inkább arra, hogy a képek egy a szó szoros értelmében látványos eseménysorozat kezdőpontjaként szituálják Luther tettét, amely már megjelenése pillanatában a társadalom minden egyes rétegéhez eljut.

---

⁷ További ábrázolások a 3. mellékletben

⁸ R.W. SCRIBNER, *The German Reformation*, Macmillan, hn, én, 19.

A The Indulgences, Or The Ninety Five Propostions... (Scene In Front Of All Saint's Church) Wittenberg 31. October., 1517. címet viselő 19. századi metszet a felszögezés utáni pillanatokot rögzíti, a szerzetes Luther feladatát elvégezve távozóban van a helyszínről, miközben a zaklatott tömeg tolagodva igyekszik közelebb férkőzni a kifüggesztett szöveghez. Luther jobb karját fenyegetően, szemrehányóan egy méltóságteljes alakra emeli, bal karjának széles gesztusával pedig a háta mögött tolongó tömeg felé mutat, egyértelműen a tömeg „képviselőjeként”, szószólójaként tűnve fel. A metszet jobb oldalán állók közt máris élénk vita bontakozik ki (véltetőleg) a szövegről: a szakállas alak élénk gesztusokkal kíséri mondanivalóját, a háttérben álló lovasok érdeklődve figyelik a vitázókat, egy kislány az egyik vitázó kabátját húzgálja, azt sugallva, a vita őt is érdekli, vagy legalábbis úgy érzi, érintett az ügyben. Az esemény nem mindenkire

hat egyformán, bár mindenkit állásfoglalásra kényszerít: a kép második főalakja, a Luthertől jobbra álló jól öltözött, világos figura például kevélyen állva, karjait maga előtt összefogva, rosszállóan figyeli a távozófélben lévő, ám a tömeg biztatását bírva magabiztosan fellépő Luthert. A zaklatott jelenet azáltal, hogy nem az eseményt magát, hanem az esemény legalább annyira forradalmi, mint amennyire rapid hatását ábrázolja – az egymást lökdöső tömeg viselkedése mintha a mai koncertek rajongóinak izgalmát idézné – a szó szoros értelmében is „médiaeseményként” mutatja be a *Tételek* kifüggesztését. A látványos, mozgalmas, és a döngő kalapácsütésekből adódóan élénk hanghatásokkal kísért akció ebben a szellemben való ábrázolása a legtöbb Luther-életrajz kulcsjelenete, fontos szerepet kap valamennyi Luther-filmben, sőt, a 21. századi popkultúrának is részévé vált. A kiszögezést több „legóinstalláció”⁹ is megörökíti egy számítógépes grafika azt ábrázolja, amint Luther a csaknem négy évvel *későbbi*, a wormszi birodalmi gyűlésen elhangzott híres (és szintén vitatott hitelességű) szavait szögezi az ajtóra, meglepő módon angolul: *Here I stand, I can do no other*; az egyik legszórakoztatóbb könyvborító¹⁰ pedig (véltetően immár tudatosan játszva rá a fenti anakronizmusra, sőt azt újabb anakronizmussal gazdagítva) egyenesen graffitiművészként ábrázolja, amint egy festékszóróval azt írja a falra: *Hier Spraye ich. Ich kann nicht anders. Doc. M.*

Richard Friedenthal ismeretterjesztő jellegű (és visszafogottan marxista) Luther-monográfiája a fentiekkel szemben mind a dátum helyességét, mind az esemény megtörténtét vitatottnak tartja: „Újabban viták folynak arról, hogy pontos-e a

---

⁹ Vö.: 4. melléklet.

¹⁰ Manfred WOLF, *Thesen und andere Anschläge: Anekdoten-Essays-Episoden um Martin Luther*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2005.

dátum, s hogy egyáltalán kiszögezte-e tételeit. Amennyiben kiszögezte, nem tudni, hogy kézzel írott vagy nyomtatott szöveg volt-e; mindkettő szokásos volt, a templomajtó az egyetemi hirdetőtábla szerepét töltötte be, ahová különféle közleményeket szoktak kifüggeszteni. Máskor is szögezték ki ilyen vagy olyan téziseket. Luther történelmi jelentőségű kézírata nem maradt ránk, »ősnyomtatvány« sem került elő, ha egyáltalán volt ilyen. Az ügy azonban nagy feltűnést keltett. A szöveget sokan lemásolták, mindenfelé szétküldték, majd kis formátumban vagy plakátszerűen nagyobb formátumban sok helyütt kinyomtatták, lefordították németre, tanulmányozták, vitatkoztak róla, s felolvasták vagy vezérszavakban, »Schlagwortokban« idézték azoknak, akik nem tudtak olvasni.”¹¹ Ha Fridenthal leírása – elsősorban a források megnevezésének hiánya okán – támaszthat is kétségeket, az már mindenképpen elgondolkodtató, hogy Eric W. Gritsch, evangélikus teológus, az egyik legfrissebb és leghitelesebbnek tartott Luther-monográfia szerzője is úgy értékeli, a tételek kiszögezése nem történt meg. *Isten udvari bolondja* című Luther-életrajzában a lehető leghangsúlytalanabban, egy lábjegyzetben a következőt írja: „Jó bizonyíték van arra, hogy a tételeket nem szögezték ki a vártemplom kapujára,”¹² majd Erwin Iserlohhoz utalja az olvasót¹³. Neil Rhodes és Jonathan Sawday szerint is „igencsak kétséges, vajon az

---

¹¹ Richard FRIEDENTHAL, *Luther élete és kora*, Bp., Gondolat, 1983, 155.

¹² Eric W. GRITSCH, *Isten udvari bolondja*, Bp., Luther, 2006, 42.

¹³ Gritsch Iserloh *The Theses Were Not Posted*-ja mellett Bornkamm *Thesen und Thesenschlag Luthers*, a kötet azonban Magyarországon nem fellelhető. Iserloh téziseit hasonló okból nem a *The Theses Were Not Posted* alapján, hanem annak korábban kiadott német szövegéből idézem, amelynek egyetlen magyar közgyűjteményi példánya az Evangélikus könyvtárban található. Mindazonáltal álljanak itt a könyvészeti adatok: Heinrich BORNKAMM, *Thesen und Thesenschlag Luthers: Geschehen und Bedeutung*, Berlin, Töpelmann, 1967.

»előforradalmár« Luther Márton hagyomány szerinti hősie nyilvánosságra hozatala, a tétélek provokatív kiszögezése a templom ajtajára megtörtént-e valójában»¹⁴

E.G. Rupp és Benjamin Drewery Lutherről szóló dokumentumgyűjteményének kísérettanulmánya viszont „valószínűnek, hihetőnek”¹⁵ tartja a *Tételek* plakát formában való kiszögelését, amely – érvelnek – az egyetemi viták előkészítésnek szokványos módja volt, és azt is elképzelhetőnek tartják, hogy Luther közvetlen kollégáinak is adhatott másolatokat; azt azonban Rupp és Drewery is elismeri, hogy „a 95 tételről soha semmilyen vitát nem tartottak Wittenbergben”¹⁶. A tanulmány csak zárójelesen és kritikusan említi meg Iserloh a *Tételek* kiszögezésének megtörténtét vitató tanulmányát, arra hívva fel a figyelmet, hogy a katolikus teológus Iserlohnak teológiai érdeke fűződhet ahhoz, hogy az esemény hitelességét kétségbe vonja. Fontos megjegyezni, hogy miközben természetes, hogy a vita háttérben teológiai érdekek húzódnak, ezen érdekektől Rupp és Drewery épp oly kevésbé mentes (Rupp például más helyütt a katolikusok Luther-képét következetesen karikatúraként, torzképként definiálja), mint Iserloh vagy a katolikus-evangélikus közeledés iránt elkötelezett Gritsch. A vita tétje ebből a

---

¹⁴ Neil RHODES, Jonathan SAWDAY, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000, 5.

¹⁵ „Luther may also have written to his own Ordinary, the Bishop of Brandenburg. It is likely that he had already nailed a copy of the Theses, in placard form, on the door of All Saints Church, in the normal way of University disputations, and he may have given copies to his nearest academic colleagues. The original copies of the Theses have not survived, and we do not know how many were written by hand, or whether a first batch was run off by the University printer.” *Martin Luther*, ed. E.G. RUPP, Benjamin DREWERY, London, Edward Arnold, 1970, 12.

¹⁶ *Uo.*

nézőpontból elsősorban az, mennyire volt radikális Luther fellépése: egy „nagy robbanással”, vagy „tétlenül sodródva” jutott el a reformtól a reformációig.

Megtörtént-e valójában a *Tételek* kifüggesztése? Annak ellenére, hogy Rupp pusztán egy négyszázötven éve tartó teológiai csatározás újabb felesleges fejezeteként értékeli a vitát¹⁷, szükséges kiemelünk, ezen teológiai, egyháztörténeti kérdések mögött mindvégig ott húzódott egy kevesek által hangsúlyozott, de napjainkban legalább annyira releváns szempont, a médiatörténet szempontja is. A *Tételek* kiszögezésének története a legtöbb értelmező számára olyan aktusként jelenítődik meg, amely előrevetítette, látványosságában, radikalitásában előre jelezte azt a „forradalmat”, amelyet kiváltott – egynemű, összefüggő, egymásból levezethető eseménysornak láttatva a reformáció korai történetét. Luthert magát nem utolsó sorban ezen történet alapján láthatjuk a kor legnagyobb médiazsenijeként, aki az igazságba vetett hit birtokában a lehető legszélesebb kör számára, a lehető leggyorsabban igyekszik eljuttatni forradalmi üzenetét, és ehhez a kor „nyilvánosságának” valamennyi fórumát, tudatosan, intencionáltan, és nem utolsó sorban rendkívül hatékonyan ki is használja.

A történeti vizsgálatok alapján azonban a kép korántsem ennyire egyértelmű. Kérdéses, valójában milyen közönségnek szánta Luther a *Tételeket*, milyen eszközöket használt föl, mennyiben függött a *Tételek* elterjedése az infrastrukturális háttértől, és talán a legfontosabb: mennyire tudta irányítani a kommunikációját. Amennyiben elfogadjuk Robert Kolb értékelését, miszerint a 95

---

¹⁷ „And surely now, after 450 years, and in the spirit of 'De Ecumenismo', it is high time to turn our attention to dialogue about much more important things.” Gordon RUPP, *Journal of Theological Studies*, XIX (1) 1968, 369.

tétel közzététele volt az első modern médiaesemény, korántsem mellékes annak tisztázása, az esemény valóban megtörtént-e, vagy – ami médiatörténeti szempontból legalább annyi kérdést vethet fel – utólagos konstrukcióról van-e szó. Célszerű tehát részletesen is megvizsgálunk Iserloh érveit és Rupp ellenérveit, majd röviden kitérnünk a 60-as években lezajlott vita óta felbukkant újabb bizonyítékokra.

Iserloh érvelésének középpontjában az a mainzi érseknek küldött – eredetiben fennmaradt – levél áll, amelyet bizonyítottan 1517. október 31-én küldött el, és amelyben arra kéri Albertet, hogy a levél mellékleteként küldött vitairatot nézze meg, és annak alapján vonja vissza búcsúárusoknak szóló instrukciókat.

„So es Ew. Hochwürden gefällig ist, könnt Ihr meine beiliegenden Streitsätze ansehen und daraus ersehen, wie ungewiß die Auffassung des Ablasses ist, obwohl die Ablaßprediger sich einbilden, sie wäre ganz ausgemacht.”¹⁸

A levelet november 17-én kapta meg Albert tanácsosa, az érsek kezébe pedig december 13-án került. A levélről Luther később is gyakran beszél, megemlíti például X. Leónak küldött levelében, Frigyesnek írott levelében, valamint több más levélben is. 1545-ös visszaemlékezésében két levélről beszél, egyet Albertnek, egyet pedig a brandenburgi püspöknek írt:

„Als bald schrieb ich 2 Briefe, den einen an den Mainzer Erzbischof Albrecht..., den anderen an den sog. Ordinarius loci, nämlich den Brandenburger Bischof Hieronymus, mit der Bitte, das Schamlose Treiben und die lästerlichen Reden der Ablaßprediger

---

¹⁸ WA Br 1. 110.

zu unterbinden; aber man schenkte dem armseligen Mönch überhaupt keine Beachtung: also mißachtet, gab ich einen Zettel mit Disputationthesen heraus.”¹⁹

A fentiekből egyenesen következik, hogy ha Luther a mainzi érseknek 1517. október 31-én (mindenszentek előestéjén²⁰) írt, a levélre pedig választ várt, majd csak válasz elmaradását követően adta ki a vitairatot, akkor a *Tételek* kiadására nem kerülhetett sor október 31-én. Iserloh nem pusztán a dátum pontosságát vonja kétségbe, hanem számos más ponton is megkérdőjelezi a klasszikus történet hitelességét: igaz ugyan – érvel – hogy bevett gyakorlat volt az egyetemi disputákat a templomok ajtáin meghirdetni, ez azonban nem a professzorok, hanem az egyetemi pedellus feladata volt. A kiszögező személye természetesen kulcsfontosságú, hiszen, amennyiben Luther saját kezével, saját kalapácsütéseivel helyezi ki az iratot, a nyilvánosságra hozatal szándéka aligha vonható kétségbe. A katolikus teológus legfontosabb érve azonban az, hogy egyetlen olyan forrás sem említi a kiszögezést, amely Luther életében jelent volna meg. A szerző Melanchtonig tudja visszakövetni a kiszögezés történetét, aki az alábbiakat írja Luther összegyűjtött művei második kötetének előszavában:

„Luther, brennend von Eifer für die rechte Frömmigkeit, gab Ablaßthesen heraus, die im 1. Band dieser Ausgabe gedruckt sind. Diese hat er öffentlich an der Kirche in der Nähe des Wittenberger Schlosses am Vortage des Festes Allerheiligen 1517 angeschlagen”²¹

---

¹⁹ Idézi: ISERLOH, *i.m.*, 15. WA 54, 180.

²⁰ A levél keltezése: 'Ex Vittenberga 1517. Vigilia omnium'

²¹ Idézi: ISERLOH, *i.m.*, 23.

Melanchton „tanúságtételének” értékét Iserloh is elismeri, azonban azt is hozzáteszi, Melanchton nem lehetett jelen az eseménynél, hiszen 1517-ben Tübingenben volt, így azokról csak hallomásból értesülhetett. Meggyőzőnek tűnik Hans Volz megfigyelése is, miszerint Melanchton 1546-ig egyetlen szót sem ejt a tételek kiszögezéséről, bár utána rendszeresen beszél róla. Melanchton szavahihetőségét Iserloh szerint az is gyengíti, hogy 1517-ről szóló beszámolóiban egyéb tekintetben is pontatlanok. A teológus végül arra is rámutat, Luther maga is azt állítja²², nem volt szándékában a *Tételek* széleskörű terjesztése. Christopher Scheurlnak ugyanis ezt írja 1518. március 5-én keltezett levelében:

„Csodálkozol, hogy nem beszéltem róla neked [a *Tételekről*]. De nem akartam őket ilyen széles körben terjeszteni. Mindössze az volt a szándékom, hogy néhány iskolázott emberrel megvitassam, és ha helytelenítenék amit írtam, meggyőzzem őket: csak abban az esetben akartam őket közzé tenni, ha egyetértenek velem. De mára már külföldön is elterjedtek, mindenfelé kinyomtatták, lefordították őket, amit én sosem hagytam jóvá, egyszóval megbántam, hogy megszülettek – nem azért mintha vonakodnék bátran hirdetni az igazságot, nincs semmi, amire hevesebben vágyom, hanem, mert nem ez az megfelelő módja az emberek tájékoztatásának.”²³

---

²² Például 1518 májusában Leó pápának írt levelében. WA 1, 528.

²³ A levél latinul íródott, a fordítás a saját nyersfordításom, a kanonikus német és angol fordítások összehasonlításából. Németül: „Darauf, daß Du Dich wunderst, daß ich sie nicht zu Euch geschickt habe, antworte ich: es war weder meine Absicht noch mein Wunsch, sie zu verbreiten. Sondern sie sollten mit wenigen, die bei und um uns wohnen, zunächst disputiert werden, damit sie so nach dem Urteil vieler entweder verworfen und abgetan oder gebilligt und herausgegeben werden. Aber jetzt werden sie weit über meine Erwartung so oft gedruckt und herumgebracht, daß mich dieses,

Nagyban gyengíti a tudatosan megtervezett médiaesemény koncepcióját, hogy Luther a kiszögezésről egy szót sem ejt, azt viszont egyértelműen nyilvánvalóvá teszi, hogy az iratot nem széles olvasóközönségnek szánta, sőt a szöveg kifejezetten szándékai ellenére terjedt el. A grandiózus és nyilvános kifüggesztési jelenet innen nézve értelmetlennek tűnik, Iserloh következtetése pedig egyértelmű: „Der Thesenanschlag fand nicht statt”²⁴, „a Tétélek kifüggesztése nem történt meg.”

Iserloh egyik legkövetkezetesebb kritikusa Gordon Rupp a *Journal of Theological Studies*²⁵ című folyóiratban ezzel szemben hitelesnek tekinti az eseményt, sőt úgy látja, Iserloh könyvének második (bővített) kiadásának időzítése (1967) csak arra alkalmas, hogy megzavarja a reformáció 450 éves évfordulójának megünneplését. Rupp szerint is számos vitatható adat került a történetbe, viszont úgy véli, ha Iserloh sikeresen bizonyítja is, hogy a hagyományos protestáns bizonyítékok jó

Erzeugnis reut. Nicht daß ich nicht dafür wäre, daß die Wahrheit dem Volk bekannt werde - das, wollte ich vielmehr einzig und allein - sondern weil diese Weise nicht geeignet ist, das Volk zu unterrichten.” *Luther Deutch: Die Briefe: Bd.10*, hrsg. Kurt ALAND, Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht, 1983, 37. Angolul: „You wonder I did not tell you of them. But I did not wish to have them widely circulated. I only intended submitting them to a few learned men for examination, and if they disapproved of them, to suppress them; or make them known through their publications, in the event of their meeting with their approval. But now they are being spread abroad and translated everywhere, which I never could have credited, so that I regret having given birth to them - not that I am unwilling to proclaim the truth manfully, for there is nothing I more ardently desire, but because this way of instructing the people is of little avail. *Martin Luther*, ed., E. G. RUPP, Benjamin DREWERY, London, Edward Arnold, 1971, 25.

²⁴ ISERLOH, *i.m.*,32.

²⁵ Gordon RUPP, *Journal of Theological Studies* XIX (1) 1968, 360-369.

része téves, azt nem tudja igazolni, hogy a *kiszögezés* nem történt meg. Rupp legfontosabb érve az a Luthertől Spalatinnak küldött levél, amelyben Luther a *Tételek* hatásáról számol be, illetve arról a pletykáról, miszerint Luther lépéseket tett volna a mainzi érsekkel szemben. A levél Rupp szerint közvetlenül az október 31-et követő héten szülehetett, aminek alapján a szerző azt sugallja, hogy ha a *Tételek* tartalma ilyen rövid időn belül ismertté vált, akkor azt valamiféle nyilvános kihirdetés kellett, hogy megelőzze. A „bizonyíték” meglehetősen áttételes, és a szöveg arra sem utal, milyen körben terjedt el a pletyka: nem világos, csak Luther néhány kollégája tudott róla, vagy Wittenberg szélesebb közvéleménye is. Tovább gyengíti Rupp érvelését, hogy a levél pontos datálása hiányzik, a weimari kiadás szerint is csak valószínűsíthető a november eleji dátum. Még ha elfogadjuk is azonban, hogy a kiszögezés a fentebb leírt formában megtörtént, Rhodes és Sawday úgy véli, Luther egy a kor elvárásainak megfelelő, tudós *szóbeli* disputára invitálta tudóstársait, ez az eljárás pedig még az adott körülmények között is inkább diplomatikusnak, sőt óvatosnak nevezhető, mindenesetre minden forradalmiságot nélkülöz. „Már az a döntés is, hogy egy plakátot szögezzon valaki egy templom falára, miközben a nyomtatás elérhető számára, meglehetősen korszerűtlen módja a nyilvánosság elérésének, a potenciális olvasóközönség minimális, a nyilvános vitára invitáltak köre pedig túlságosan behatárolt.”²⁶

Az állóháborúvá váló vita (sem arról nincsenek meggyőző bizonyítékok, hogy a kifüggesztés megtörtént, sem arról, hogy semmiképpen sem történhetett meg) 2007-ben új lendületet kapott, ugyanis – amint arról a német sajtó beszámolt –

---

²⁶ Neil RHODES, Jonathan SAWDAY, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000, 5.

Martin Treu, a wittenbergi Luther Múzeum igazgatója a jénai egyetem könyvtárában egy 1540-ben kiadott Luther-fordítású Újszövetség végén egy Georg Rörertől származó latin kéziratos bejegyzést talált, amelyet – Treu szerint – Rörer *valószínűleg* még Luther életében jegyzett le.

A háromsoros latin szöveg fordítása így hangzik: „Az 1517. évben, mindenszentek ünnepe előestéjén doktor Luther Márton Wittenbergben a templomok ajtajain tárta a nyilvánosság elé a maga tételeit a búcsúról.” A Rörer-bejegyzést jelenleg még vizsgálják, a bejegyzés pontos dátumának megállapításáig csak annyi állítható bizonyosan, Melancton előszava előtt is lehettek olyanok, akik úgy tudták, a *Tételek* kifüggesztése megtörtént. (Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a jelenlegi bizonyítékok alapján az elképzelhető legkorábbi említés is az események után 23 évvel keletkezett.)

A vita összegzéseként és a hitelesnek tekinthető bizonyítékok alapján tehát így rekonstruálhatjuk a történeteket: Luther először a mainzi érsekkel ismertette téziseit egy latin nyelvű privát levélben. A levelet valószínűleg több egyházi felettesének is elküldte, ezután az irat kéziratos másolatai terjedhettek el, amit aztán (esetleg) később függeszthettek ki a vártemplom ajtajára. A *Tételeket* legkésőbb 1517 telén németre fordították, majd kinyomtatták²⁷. Luther szerepe ebben is vitatott (nem zárható ki, hogy Johann Grunenberg, Luther nyomdásza – akit Luther a nyomdászati feladatok mellett, Rupp humoros megfogalmazásában, afféle „pre-Xerox duplicator”-ként alkalmazott – készített néhány nyomatot, erről azonban nincsenek információink). Igen valószínű, hogy a 95 *tétel* plakáton is megjelent,

---

²⁷ Neil RHODES, Jonathan SAWDAY, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000, 5.

első fennmaradt példánya ugyanis plakát formátumú, semmit nem tudunk viszont arról, kik, mikor, miért és hová helyezték ki.

Miközben a perdöntő bizonyítékok, mint látjuk, váratnak magukra (ha egyáltalán valaha is előkerülnek), ez nem jelenti azt, hogy maga a *Tételekről* folyó vita ne szolgálna használható belátásokkal az események mediális aspektusára figyelők számára. Már önmagában az a tény, hogy a vitázók egy jól láthatóan mediális esemény megkérdőjelezéséből, illetve igazolásából látják levezethetőnek történelmi, teológiai értékelésüket, megerősíti azt a gyakran hangoztatott megfigyelést, hogy a reformáció története az információközlő rendszerek történetével is szorosan összefügg. Bármennyire nyilvánvaló is lehet, szükséges külön is kiemelnünk, a vita résztvevői (akár tudatosan, akár nem) a lehető leghangsúlyosabban irányítják a figyelmet arra az unalomig hangsúlyozott, ám literális értelmében ennyire radikálisan ritkán megmutatkozó mcluhani megfigyelésre, miszerint nem az üzenet „tartalma”, hanem a közvetítő közeg a perdöntő, vagyis a médium maga az üzenet.

Ezen a ponton érdemes újra visszautalnunk a Scheurlnak írt levél már idézett passzusára: „[A Tételek] mára már külföldön is elterjedtek, mindenfelé kinyomtatták és lefordították őket, amit én sosem hagytam jóvá [...] nem ez a megfelelő módja az emberek tájékoztatásának.”²⁸ Luther itt a nyomtatott példányok elterjedésére utal, amelyet legnagyobb sajnálatára nem tud kontrollálni. Rhodes és Sawday, miközben lehetségesnek tartja, hogy az idézett szövegrész pusztán retorikai fordulat (a szerzői szándék nyomda általi csorbításának fölemlegetése

---

²⁸ *Martin Luther*, ed. E. G. RUPP, Benjamin DREWERY, London, Edward Arnold, 1971, 25.

később bevett formulává vált a reneszánsz írók között), egy sokkal radikálisabb és messzebbre ható értelmezési lehetőségre is fölhívja a figyelmet: a levélrészlet nézetük szerint „egyike az első eseteknek, amikor a valaki a médiumot hibáztatja az üzenetért”. („But Luther's anxiety must be one of the earliest examples of blaming the medium for the message.”²⁹)

Az mindenesetre igen valószínű, hogy Luther ezen a ponton azt érzékelte, a *Tételek* terjedése függetlené vált tőle, a szerző szándéka helyett a széles körben elérhető és olvasókra váró nyomdahálózat logikája érvényesült: ez pedig furcsa módon, új szemponttal gazdagíthatja a kifüggesztés történetének értelmezését is. Amennyiben ugyanis Iserloh (egyébként valószínű) értékelése a helyes, és Luther eredeti szándéka szerint a *Tételek* címzettje nem a széles publikum volt, akkor azt is le kell szögeznünk, a céltévesztés egyértelműen annak volt köszönhető, hogy Luther ezen a ponton még *nem* számolt az éppen ekkoriban kialakuló új nyilvánosság sajátos logikájával – ennek az új nyilvánosságnak a megszületését pedig talán nem elhamarkodott a nyomtatás elterjedésével összefüggésbe hoznunk. A kifüggesztés története ennek alapján tulajdonképpen ezen „kommunikációs hiba” utólagos korrekciójaként, elleplezéseként válik értelmezhetővé: a látványos jelenet ugyanis kétségbevonhatatlannak mutatja Luther szándékait. Innen nézve azonban nem maga a soha meg nem történt plakátkiszögezés definiálható médiaeseményként, sokkal inkább annak igen hatékony kommunikációja. Az a PR vagy médiakampány, amelynek első nyomait Luther titkáránál Georg Rörernél találjuk meg, sikerre viszont Melancthon visz, és amelyet a reformáció történetírói tovább finomítva,

---

²⁹ Neil RHODES, Jonathan SAWDAY, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000, 5.

árnyalva utólag konstruáltak, máig döntő módon befolyásolva a reformáció
önértelmezését. Amely médiaesemény tartalma, üzenete maga is egy – valószínűleg
soha meg nem történt, fiktív – médiaesemény.

1.2. A reformáció nyilvánosságának hálózati modellje

1.2.1. A multimediális és a kétlépcsős modell

A 95 tétel kiszögezésének történetével utóbb elleplezett „kommunikációs hibából” Luther kétségkívül messzemenő következtetéseket vont le, ami alapvetően megváltoztatta „kommunikációs stratégiáját”. Rhodes és Sawday felteszi a kérdést: „Vajon a 95 tétel [Luthertől független] kinyomtatásának (translated into print) tapasztalata megtanította-e Luthert valami alapvetőre annak a lehetőségéről, hogy egy skolasztikus disputát hogyan fordítson át egy véget nem érő nyilvános vitává?”³⁰ „Elhatároztam – írja Luther a már többször idézett Scheurlnak írt levelében – hogy kiadok egy könyvet a búcsú hasznáról és káráról [...] mert nincs tovább kétségem afelől, hogy az embereket megtévesztették.”³¹ Luther megoldása tehát egy könyv, amelynek kiadásával úgy próbálja visszaszerezni a kommunikáció irányítását, hogy többé már nem egy szűk tudósközösség, hanem a széles közönség számára címzi üzenetét. Egyet kell értenünk Rhodes és Sawday értékelésével, miszerint ezt a gesztust akár úgy is értelmezhetjük: „Luther megértette, hogy a nyilvánosságot nem annyira a saját szavai, mint inkább maga a médium teremtette meg; a nyilvánosság eléréséhez az üzenet célba juttatásának (addressing) új

---

³⁰ Neil RHODES, Jonathan SAWDAY, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000, 6.

³¹ *Martin Luther*, ed. E. G. RUPP, Benjamin DREWERY, London, Edward Arnold, 1971, 25.

módszereit kell kidolgoznia.”³² Luther újítása, amely nagyban hozzájárult a „papíralapú világ” kialakulásához, egy olyan könyv volt, amely a címe alapján manapság aligha elégítene ki tömeges olvasói igényeket. A *prédikáció a búcsúról és kegyelemről* alig három év alatt 23 kiadást élt meg, hatása nem csupán az olvasókra, de a könyvnyomtatás további fejlődésére is rendkívüli volt. Ezt az első bestsellert – amint Edwards fogalmaz – hamarosan számos rövid németnyelvű, és kifejezetten a laikusoknak szánt prédikáció és más vallásos irat követte. A könnyen kezelhető formátumban kiadott, olcsón előállítható és olcsón megvásárolható kiadványokat az olvasók kézzől-kézre adták, így a valódi olvasók száma akár az adott példányszám többszöröse is lehetett. Edwards kiemeli: „Az olvasóközönség olyan mohón kereste ezeket a kiadványokat, amire a nyomtatás rövid történetében addig nem volt példa. [...] A nyomdák versengtek azért, ki tudja gyorsabban piacra dobni »Martin Luther Agustian«, illetve amint egyre híresebbé vált, egyszerűen csak »M.L.A.« egy-egy új művét.”³³

Könyvnyomtatás és reformáció összekapcsolhatósága Pettegree szerint egy folyamatosan újra felfedezett tudományos közhely³⁴, Edwards azonban arra utal³⁵, jogosak lehetnek azok a kétségek is, amelyek azt hangsúlyozzák, az olvasni-tudás

---

³² „Luther has understood that the medium, as much as his own words, had created an audience, and new ways of addressing that audience now had to be invented. Luther's invention, his great contribution to the paperworld, was a book whose title (now) would hardly be calculated to appeal to a mass readership.” RHODES, SAWDAY, *i.m.*, 6.

³³ Mark U. EDWARDS, Jr., *Printing, Propaganda and Martin Luther*, Minneapolis, Fortress Press, 2005, 163-164.

³⁴ Andrew PETTEGREE, *The Reformation World*, New York, Routledge, 2000, 111.

³⁵ Mark U. EDWARDS, Jr., *Printing, Propaganda and Martin Luther*, Minneapolis, Fortress Press, 2005, 37.

rendkívül alacsony arányából adódóan ebben a folyamatban, amit akár a nyugati világ első tömeges médiakampányaként³⁶ is definiálhatunk, a könyvnyomtatás szerepét gyakran eltúlozzák³⁷. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy könyvnyomtatás és reformáció viszonyát illetően a 80-as évektől kezdődően a legradikálisabb állásfoglalások is napvilágot láttak. Miközben a legtöbb szerző, így például Pettegree³⁸ is, pusztán a reformáció gyors sikerét teszi a könyvnyomtatástól függővé³⁹, Bernd Moeller egyenesen az egész reformációt a könyvnyomtatástól eredezteti: „Ohne Buchdruck, keine Reformation”⁴⁰

---

³⁶ Edwards rendszeresen használja a „first Western mass media campaign” szerkezetet. Vö.: EDWARDS, *i.m.* 37.

³⁷ Ezt sugallja A.G. Dickens sokat idézett megjegyzése, miszerint „The reformation was an urban event”, Dickens úgy látja, kizárólag a városokban volt olyan arányú olvasóközönség, amelyre a könyvek érdemi hatást tudtak gyakorolni. A.G. DICKENS, *The German Nation and Martin Luther*, London, Edward Arnold, 1974, 186.

³⁸ „Minden oldal elismeri a teológiai viták és a széleskörű társadalmi kritika eszközeként a nyomtatott médium hatékonyságát.” Andrew PETTEGREE, *Art = The Reformation World*, ed. Andrew PETTEGREE, New York, Routledge, 2000, 111.

³⁹ Például: „A reformáció mozgalmának sikere nem lett volna lehetséges anélkül az új lehetőség nélkül, amit a mozgatható betűkkel ellátott könyvnyomtatás kínált.” Holger FLACHMAN, *Martin Luther und das Buch: Eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1996, 175.

⁴⁰ Bernd MOELLER, *Stadt und Buch = Stadtbürgertum und Adel in der Reformation Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*, Hrsg. J. MOMMSEN, Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, Stuttgart, 1979, 30. Lásd még: Bernd MOELLER, *Flugschriften der Reformationszeit*, Theologische Realenzyklopädie, Bd. 11, Berlin/New York 1983, valamint Bernd MOELLER, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß = Kirche und Gesellschaft im Heiligen*

Nem segíti a tisztánlátást az sem, hogy szakirodalom két különböző nézőpontból közelít a kérdéshez (amely nyilvánvalóan a különböző kérdező érdekeltségeknek feleltethető meg), az egyik a könyvnyomtatás elterjedésében hangsúlyozza a reformáció szerepét, a másik a könyvnyomtatás elterjedésével magyarázza a reformáció robbanásszerű elterjedését. A két tényező láthatóan feltételezi egymást, így mielőtt megkísérelnénk akár csak véleményt is formálni a kérdésben, célszerű lehet a legújabb kutatási adatokat (akár számszerűen is) megvizsgálni. Itt jegyzendő meg, hogy ezek a leírások, akár a könyvnyomtatás reformációra, akár a reformáció könyvnyomtatásra tett hatását hangsúlyozzák, elsősorban szociológiai, történelmi viszonyként írják le ezt a kölcsönhatást, és gyakran nem számolnak a kommunikáció- vagy médiaelméleti aspektusokkal.

A könyvészettörténeti adatok minden kétséget kizáróan bizonyítják, a reformációval egy időben megváltoztak a könyv fizikai jellemzői. Az alacsonyabb árak lényegesen nagyobb elérhetőséget tettek lehetővé: a könyvek fizikailag is kisebbek és lényegesen rövidebbek lettek, Andrew Pettegree adatai alapján az 1518-1544-ig terjedő időszakban a „könyvek” alig fele haladta meg az egy ív terjedelmet, a német kis kvarto (negyedré) röpiratok pedig csak elvétve tartalmaztak 30 oldalnál hosszabb szöveget.⁴¹ (Könyv és röpirat azonosítása – amint arra a később idézendő Faultstich felhívja a figyelmet – problematikus lehet.)

Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts, Hrsg. Hartmut BOOCKMANN, Göttingen 1994.

⁴¹ Vö.: Andrew PETTEGREE, *Art = The Reformation World*, ed. Andrew PETTEGREE, New York, Routledge, 2000, 111.

A nyomdák robbanásszerű elterjedése is összefüggésbe hozható a reformációval. Wittenbergben például 1519-ig mindössze egy nyomda működött (Luther ezért számos iratát Lipszében nyomtattatta ki), 1521 és 1529 között azonban (nyilvánvalóan a Luther művet kísérő hatalmas érdeklődéstől sem függetlenül) kilenc új nyomdász alapított üzletet a városban. Néhány évtizeddel később hasonló folyamat játszódott le a kálvinista Genfben is: míg 1533 és 1540 között mindössze 42 kiadványt publikáltak, alig egy évtizeddel Kálvin megérkezése után (1550 és 1564 közt) már nem kevesebb, mint 527 kiadvány jelenik meg, és 40 különböző nyomda működik a városban.⁴² A század közepére Köln és néhány kisebb nyomda (Drezda, Mainz, Ingolstadt) kivételével a német nyelvű területek szinte valamennyi nyomdája (Wittenberg, Nürnberg, Erfurt, Lipcse, Strassburg, Basel) kizárólag a reformáció szellemiségét tükröző műveket jelentetett meg⁴³. A kortársak is az evidencia értelmében kapcsolták össze a reformációt a nyomtatással: I. Ferenc francia király például – a birodalmának keleti határáról érkező protestáns államok és városok hatását ellensúlyozandó – *bármilyen* nyomdai tevékenységet halálbüntetéssel tiltott⁴⁴. Edwards arra is utal, hogy bár nem látszik világosan, a nyomdák túlnyomó többsége miért állt a reformáció oldalára, lévén profitorientált vállalkozások, hosszú ideig nyilvánvalóan nem tarthattak ki anyagi érdekeikkel

---

⁴² Vö.: Lucien FEBRE, Henri-Jean MARTIN, *The Coming of the Book: The impact of printing 1450-1800*, ford. David GERALD, London, Verso, 1997, 193.

⁴³ Vö.: BORSA Gedeon, *Általános nyomdászattörténet XVI. század = Régi könyvek és kéziratok*, összeállította PINTÉR Márta, Bp., Népművelési propaganda iroda, 1974, 77. További részletes adatok: EDWARDS, *i.m.*, 24-32.

⁴⁴ Benedict ANDERSON, *The origins of national consciousness = Media in Global Context: A Reader*, ed. Annabelle SREBERNY-MOHAMMADI, Dwayne WINSECK, Jim McKENNA, Oliver BOYD-BARRET, London, Arnold, 1997, 61.

szemben, ez pedig legalábbis a nyomdák számával megegyező ütemben növekvő olvasóközönséget feltételez.⁴⁵

Az adatokból az is világosan látszik, a példányszámok drasztikus megemelkedése egyértelműen Luther fellépésével hozható összefüggésbe: 1520-1540 között 1500-1520-hoz képest megháromszorozódott a németül kiadott könyvek száma. Minden kétséget kizáróan Luther hatását mutatja, hogy az 1518 és 1525 között kiadott összes német nyelvű könyv több, mint egyharmadának Luther a szerzője.⁴⁶ 1516 és 1546 közt (a Bibliát leszámítva) 3183 különböző kiadás született Luther műveiből, jelentős részük (2645) németül⁴⁷. Ha itt visszautalunk Edwards azon megfigyelésére, miszerint a Martin Luther Agostian, az „MLA” brand önmagában is elég volt a könyv eladásához, egyetérthetünk Benedict Andersonnal, aki szerint „minden valószínűség szerint Luther volt az első ismert bestseller szerző, más oldalról szemlélve pedig, ő volt az első szerző, aki pusztán a nevére alapozva új könyveit is ki tudta adni.”⁴⁸ Nyilvánvalóan nem lehet eléggé hangsúlyozni a német nyelvű kiadványok fontosságát sem, amelynek köztudottan szintén vannak vallási vonatkozásai: míg a reformáció szellemében született könyvek a reformáció

---

⁴⁵ EDWARDS, *i.m.*, 40.

⁴⁶ Vö.: Benedict ANDERSON, *Media in Global Context: A Reader*, ed. Annabelle SREBERNY-MOHAMMADI, Dwayne WINSECK, Jim McKENNA, Oliver BOYD-BARRET, London, Arnold, 1997, 61.

⁴⁷ Vö.: EDWARDS, *i.m.*, 18-19. A könnyebb ellenőrizhetőség kedvéért a táblázatot a az 1. és a 2. melléklet is idézi.

⁴⁸ ANDERSON, *i.m.*, 61.

elterjedése szempontjából kritikus 1518 és 1524 közötti időszakban⁴⁹ mintegy 75-80, a katolikus iratoknak alig 40%-a íródott németül.⁵⁰

A fentiek összegzéseképpen elmondható, hogy a reformáció az újonnan kialakuló protestáns nyomdahálózat együttműködése olcsó, a széles közönség számára elérhető és a korábbiakhoz képest lényegesen magasabb példányszámú kiadásokat eredményezett, amely hamarosan új olvasóközönséget teremtett⁵¹. A nemzeti nyelv használatával pedig olyan réteget is képes volt elérni (kereskedőket, nőket) akik nem beszéltek latinul. Miközben azonban az a tény, hogy a „szerző” az „olvasóközönség”, a „bestseller”, a „tömeges olvasóbázis” („mass readership”) fogalmi (történetileg) összefüggnek reformáció történetével, kétségkívül a könyvnyomtatás fontosságára irányítja figyelmet, továbbra is nyitva maradt az a kérdés, egy olyan időszakban, amikor az írni-olvasni tudás alig öt százalékos, a nyomtatott könyvek sikere önmagában magyarázhatja-e a reformáció sikerét. (Megfigyelhető némi ellentmondás abban is, hogy a reformációnak a fenti logika alapján egy olyan közönséget kéne megszólítania, amely még nem létezik, hiszen éppen ő teremti meg.)

Igazat kell-e adnunk ezek alapján Dickensnek, és meg kell-e állapítanunk, hogy a reformáció (és Luther médiakampánya) az eddig sejtettnél jóval kisebb közönséget

---

⁴⁹ Edwards a röpiratok megjelenési adataiból azt a következtetést vonja le, hogy az 1518 és 1524 közti időszakot egy tudatos médiakampány intenzív szakaszának kell tekintenünk. Vö.: 1. melléklet, 2. melléklet.

⁵⁰ Vö.: EDWARDS, *i.m.*, 39.

⁵¹ Vö.: GIESECKE, Michael, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt/M. 1991.

ért el? A kérdésre két egymással részben összefüggő válasz is kínálkozik, amit megkísérlünk egy harmadik nézőponttal kiegészíteni. Miközben Scribner és Edwards is azt sugallja, a könyvnyomtatás meghatározó, de nem az egyedüli fegyvere volt a reformáció médiakampányának Faultstich *Medien zwischen Herrschaft und Revolte*⁵² című nagyszabású összefoglaló munkájának reformációval foglalkozó fejezete a „reformáció médiumainak” részletes és kimerítő kategorizálását adja: a nyomtatott könyv szerepének hangsúlyozása mellett kiemeli, a reformáció terjedésében, „a nyugati világ első tömeges médiakampányában” a prédikáció, a levél, a Flugblatt (röplap), a Flugschrift (röpirat), a színház⁵³ valamint az egyházi ének is rendkívül fontos szerepet játszott.

Faultstich a reformáció egyik alapvető médiumának a prédikációt tekinti. Érvelése szerint Luther és általában a protestáns prédikációs gyakorlat, azáltal, hogy a hagyományokkal ellentétben a Szentírásra koncentrált és elsősorban az írásmagyarázatot, az exegézist helyezi a középpontba, lényegében magát a prédikátort is (az Isten szava és a közönség közti) „Menschmedium-ként” teszi meghatározhatóvá. Faultstich ebből adódóan úgy látja, a protestáns prédikációk a korábbiaknál jóval szorosabban kötődtek a nyomtatáshoz: „Aus medienhistorischer Sicht entscheidend für die Bedeutung des Predigers während der Reformation war der von ihr geschaffene und programmatisch genutzte integrative Verbund des alten Menschmediums Prediger mit dem Buch nicht mehr als Schreib-, sondern als

---

⁵² Werner FAULTSTICH, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1998, 143-181.

⁵³ Mivel az iskoladrámáknak a reformáció terjesztésében maga Faultstich is csekély szerepet tulajdonít, részletesen nem vizsgáljuk.

Druckmedium, generell mit allen neuen Druckmedien.”⁵⁴

A röplap (Flugblatt) a 16. század elején elsődlegesen reklámfunkciót látott el (vándorló orvosok, kuruzslók, mutatóványosok hirdették röplapon keresztül szolgáltatásaikat), a reformáció azonban – a hagyományos informatív funkciót háttérbe szorítva és mindenek előtt az érzelmi hatásra koncentrálva, elsősorban propagandacélokra használta. A röplap ebből adódóan egyre kevesebb verbális és egyre több képi elemet tartalmazott, így – érvel Faultstich – nem egyszerűen különálló műfajnak, de önálló médiumnak is tekinthető, egy különálló szövegkonstrukciónak, amelynek más szövegformáktól jól megkülönböztethető sajátos funkciót látott el.⁵⁵

A német médiatudós szerint a levelek is lényegesen szélesebb közönséget érthettek el, mint ahogy az a mai horizontból tűnhet. Nem volt ritka, hogy a „privát leveleket” később sokszorosították: Luther pedig ekkor már számolt ezzel a lehetőséggel és gyakran tudatosan németül írt azokban a levelekben, amelyeket valamiféle szélesebb közönségnek szánt⁵⁶, így azok funkciójukban inkább a mai körlevélre – illetve Nickisch megfogalmazásában – a nyílt levélre emlékeztetnek.⁵⁷

Bizonyos szempontból problémásabb lehet a röpirat meghatározása, amelyre a szakirodalom gyakran afféle rövid könyvként, illetve az újságok elődjeként tekint. A röpirat azonban nem csupán a hihetetlenül magas példányszámok okán, (Olaf Mörke adatai szerint 1517 és 1524 között 2400 különböző röpiratot nyomtattak ki,

---

⁵⁴ Vö.: FAULTSTICH, *i.m.*, 144-149.

⁵⁵ Vö.: FAULTSTICH, *i.m.*, 152-156.

⁵⁶ Vö.: FAULTSTICH, *i.m.*, 150.

⁵⁷ Reinhard M. G. NIKISCH, *Brief*, Stuttgart, Reclam Verlag. 1991, 36.

összesen 2,4 millió példányban⁵⁸) de „reformációs-specifikus” használata miatt is (1500 és 1530 között az összes röpirat 95%-a teológiai témájú volt⁵⁹) a reformáció egyik legfontosabb médiumának tekinthető. A klasszikus meghatározás szerint a röpirat önálló tömegkommunikációs eszköz, olyan nem rendszeresen megjelenő nyomtatott irat, amely több lapból áll, csak szöveget tartalmaz, a lehető legnagyobb nyilvánossághoz szól, és elsősorban agitatív funkciót lát el. Faultstich azt feltételezi, a reformáció által használt röpirat történetileg a prédikáció és körlevél funkcióit is magában hordozza, így a röpirat olvasója (térben is) elszakadhatott a liturgikus eseményektől, ezáltal a reformáció korának nyilvánossága először vált függetlenné az oralitástól: „Mit dem Medium Flugschrift deutet sich ein neuer Typus von Öffentlichkeit an.”⁶⁰

A templomi énekek anyanyelvre való lefordításával, valamint a német népdal-hagyományra építkező új, népszerű dallamokból adódóan a reformációban az énekes is a prédikátoréhoz hasonló hordozó funkciót kapott. A megújuló templomi közös éneklés azáltal játszott szerepet a felekezeti identitás erősítésében, hogy valójában nem az egyedi énekest, hanem a hívők együtt éneklő közösségét tette médiummá. Természetesen a reformáció templomi éneklése is hamarosan összefonódott a nyomtatással, a rendkívül népszerű énekeskönyvek kiadása a

---

⁵⁸ Olaf MÖRKE, *Die Reformation: Voraussetzungen und Durchsetzung*, Olenburg, Wissenschaftsverlag, 1988, 131.

⁵⁹ Hans-Joachim, KÖHLER, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit*, = *Martin Luther: Probleme seiner Zeit*, Hrsg. Dieter STIEVERMANN, Stuttgart, Volker Press, 1986, 298.

⁶⁰ FAULTSTICH, *i.m.*, 161.

liturgia egységesítését is nagyban elősegítette.⁶¹

A fentieket figyelembe véve egyet kell értenünk Rainer Wohlfeil sokat idézet megállapításával: „Ezek a kommunikációs megnyilvánulások már nem tekinthetők „különálló közlésfolyamatoknak” (sektorale Mittelungsprozesse) sokkal inkább egy olyan temporálisan indexált médiarendszernek, amit a „reformáció nyilvánosságaként” (reformatorische Öffentlichkeit) határozhatunk meg.”⁶² A több médium összekapcsolódásának fontosságát Faultstich is kiemeli, amikor úgy véli, a reformáció tudatosan, programszerűen használta az emberi hordozót, ezt azonban folyamatosan hozzáigazította, később pedig alá is rendelte a modernebb nyomtatott hordozóknak.⁶³ A faultstich-i modell, láthatjuk, a korábbi modelleknél érzékenyebben, precízebben képes meghatározni a nyomtatásnak a reformáció terjesztésében betöltött funkcióját, amelyet lényegében egy multimedialis, a különböző befogadói igényeket szem előtt tartó, befogadóspezifikus, „személyre szabott” médiumokkal elérő kampány egyik döntő elemének tekint.

---

⁶¹ Vö. FAULTSTICH, *i.m.*, 164-173.

⁶² Rainer WOHLFEIL, Einführung in die Geschichte der deutschen Reformation, München, Beck, 1982, 123. Lásd még: Rainer WOHLFEIL, 'Reformatorische Öffentlichkeit' = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981, Hrsg. Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984. A fogalomat részletesen tárgyalja: Holger FLACHMAN, *Martin Luther und das Buch: Eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1996, 174.

⁶³ Der reformatorische Medienverbund war demnach gekennzeichnet von einer programmatischen Nutzung der »alten« Menschmedien und ihrer Refunktionalisierung, Unterordnung und letztlich Eliminierung zugunsten der »neuen« Druckmedien. FAULTSTICH, *i.m.*, 177.

A médiumok egymásrautaltságát tekintve hasonló – ám éppen ellenkező előjelű – következtetésre jut Edwards is, amikor a reformáció nyilvánosságának⁶⁴ működését Köhler⁶⁵ nyomán „kétlépcsős kommunikációs folyamatként” (two-stage communication process⁶⁶) írja le. A kétlépcsős kommunikációs modell szerint a 16. század elejének nyomtatott médiumai a korábban sejtetnél lényegesen szorosabban voltak ráutálva az oralitásra.⁶⁷ (Faultstich érvelésében az emberi médium rendelődik alá a nyomtatott médiumoknak.) Pontosan az olvasni-tudás rendkívül alacsony arányából adódóan a röpiratok elsősorban az írni-olvasni tudó rendkívül szűk réteget célozták meg, azokat a nevelőket, tanárokat, hivatalnokokat, egyszóval véleményformálókat, akik azután (Faultstich szóhasználatában Menschmediumként) szóban adták tovább az írott szövegek tartalmát.⁶⁸ Mindez pedig arra utal, a reformáció legjelentősebb kommunikátora, Luther nem csupán azt

---

⁶⁴ Mind Köhler, mind pedig Edwards a röpiratokat (Köhler: Flugschrift, Edwards: pamphlet) tekinti a legfontosabb médiumnak.

⁶⁵ Hans-Joachim, KÖHLER, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit = Martin Luther: Probleme seiner Zeit*, Hrsg. Dieter STIEVERMANN, Stuttgart, Volker Press, 1986, 244-248.

⁶⁶ A kétlépcsős kommunikációs folyamat modelljének recepciójához vö. Christoph VOLKMAR *Reform statt Reformation: Die Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen, 1488-1525*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008, 580. A kétlépcsős modellt eredetileg Lazarsfeld és Katz dolgozta ki az ötvenes években, elsősorban közvéleménykutatási célokra, de Köhler volt az, aki először alkalmazta a reformáció kommunikációjának leírásához. Vö.: Paul LAZARFELD, Elihu KATZ, *Personal influence*, New York, Free Press, 1955, 309-320.

⁶⁷ Vö.: Hans-Joachim KÖHLER, *Die Flugschriften der frühen Neuzeit. Ein Überblick*, = *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*, Hrsg. WERNER Arnold, Wiesbaden, 1987.

⁶⁸ EDWARDS, *i.m.*, 37-38.

érthette meg, hogy a nyomtatáson keresztül összehasonlíthatatlanul több befogadóhoz juttathatja el üzenetét, hanem azt is, hogy a kommunikáció valódi irányításhoz a kommunikációs csomópontokat: első lépésben a nyomdákat, második lépésben pedig az olvasni tudó véleményformálókat kell elérnie, neki magának pedig az így létrejövő kommunikációs hálózat középpontjává kell válnia. Ezen felismerés jelentőségének értékeléséhez pedig mindenek előtt bizonyos hálózatelméleti alapvetéseket érdemes tisztáznunk, ha ugyanis a „reformáció nyilvánosságára” hálózatként tekintünk, korántsem mellékes, melyik hálózati felfogás írhatja le legprecízebben a helyzetet.

1.2.2. A hálózati modell

Miben egészítheti ki a hálózati megközelítés Faultish multimediális modelljét, vagy Köhler és Edwards kétlépcsős elgondolását? Megmagyarázhatja a nyomdák és a véleményformálók funkcióját, leírhatja Luther szövegeinek példa nélküli népszerűségét, mindenek előtt azonban azt mutathatja meg, hogy Luther elsősorban a verbalitással operáló kampánya a kor mediális keretei közt szinte szükségszerűen sikerre volt ítélve.

A hálózatok kutatásának kezdete Leonhard Euler nevéhez köthető, aki az ún. „königsbergi hidak problémájának” megoldásakor először alkalmazta a gráfelméletet oly módon, hogy a hidak által összekötött folyópartot gráfnak (hálózatnak) tekintette, olyan pontoknak, melyeket élek kötnek össze. A gráfelmélet a hálózat elemeit pontoknak, az összekötő elemeket éleknek nevezi, esetünkben az üzenet feladói és címzettjei határozhatók meg pontokként, a médiumok pedig élekként. Euler azt bizonyította be, hogy Königsberg hét hídján lehetetlen úgy átsétálni, hogy minden hidat érintsünk, ám egyiken se haladjunk át kétszer: mindez csak akkor lenne megvalósítható, ha nyolc (vagy bármely páros számú) híddal állnánk szemben. A hálózatelmélet kezdetben főként a szabályos gráfokra koncentrált, melyekben az egy ponthoz tartozó élek száma azonos. Nyilvánvaló, hogy a reformáció kommunikációs rendszere nem tekinthető szabályos gráfnak, hiszen ez azt jelentené, valamennyi szerző valamennyi szövege pontosan ugyanannyi olvasóhoz jut el. A königsbergi hidak problémájának

megoldása azzal a belátással szolgálhat, hogy megvilágítja: a hálózat szerkezete *eredendően határozza meg* a hálózat bizonyos tulajdonságait.

Bizonyos szempontból jobban alkalmazhatónak tűnik az úgynevezett Erdős-Rényi-modell. Itt az élek véletlenszerűen adódnak a pontokhoz, így minden egyes pontnak pontosan ugyanannyi esélye van, hogy megkapjon egy élt, (hogy kapcsolatot szerezzen) mint bármely másik pontnak. Ebben az elgondolásban a pontokhoz tartozó élek száma a Poisson-eloszlást követ, ami – különösen, ha a hálózat nagy – azt jelenti, hogy minden ponthoz – jó közelítéssel – azonos számú él fog tartozni, sőt – pontosan a kapcsolatok véletlenszerűségéből adódóan minden szövegnek ugyanannyi esélye lenne arra, hogy az eljusson az olvasóhoz⁶⁹. Az is megnehezíti az Erdős-Rényi-modell természetes hálózatokra való alkalmazhatóságát, hogy a hálózat elemeinek számát fixnek tekinti, így egy változó elemszámú (például folyamatosan növekvő) hálózat e modell előfeltevései mentén leírhatatlan.

Barabási Albert-László kutatásai abban szakítanak az Erdős és Rényi modelljével, hogy a hálózat tulajdonságait nem annyira teoretikus („fiktív”) modelleken vizsgálják, hanem „valódi”, a „valódi világban” „természetesen” létrejött hálózatokon. Alapelgondolásuk szerint a World Wide Web mindenek előtt azért tekinthető a „természetes” hálózatok modelljének (illetőleg azért lehet produktív modell), mert az egyes webhelyeket összekötő kapcsolóelemek (vagyis linkek) révén már viszonylag egyszerű programok segítségével is feltérképezhető a

---

⁶⁹ Ebből adódóan azt, hogy egy adott szerzőt olvasnak-e, kizárólag művei száma határozná meg.

hálózati helyek egymáshoz való viszonya.⁷⁰ A kutatást azzal az eredménnyel zárult, hogy bármilyen hatalmas hálózat legtöbb pontja – mindössze néhány (a web esetében 19) – közvetítő ponton keresztül, a hálózat legtöbb másik pontjából elérhető. Amint arra Barabási Albert-László rámutat, az ily módon meghatározott szám egyszerre lehet nagyon kicsi és nagyon nagy: „Mivel a teljes hálózaton k átlaga hét [k itt azt jelöli, hogy egy tipikus pontból egy lépéssel k másik pontot érhetünk el – M.M.] ezért ha az első oldalról csak hét kapcsolatot követhetünk, kétkattintásra negyvenkilenc oldal lesz, háromkattintásnyira háromszáznegyvenhárom és így tovább”⁷¹. Ez a hetedik lépésben immár hihetetlenül magas szám azonban nyilvánvaló módon lehetetlenné tenné az internet használatát. Az ellentmondás feloldása – hívja fel a figyelmet Barabási – az Erdős-Rényi-modell leglényegesebb hibájára mutat rá: arra, hogy az elemek *nem véletlenszerűen* kapcsolódnak egymáshoz. Míg ugyanis bizonyos pontok rendkívül nagyszámú kapcsolattal rendelkeznek (internetes példával a cnn.com, vagy a google.com) másokra minimális link mutat. Azokat a pontokat, amelyek nagyon nagyszámú kapcsolattal rendelkeznek *középpontoknak* vagy *összekötőknek*⁷², azokat a komplex hálózatokat pedig, ahol az egyes pontokhoz tartozó élek számát a webhez hasonló egyenetlenség jellemzi, Barabási Albert-László *skálafüggetlen*

---

⁷⁰ Vö.: „A jelenlegi társadalmunktól eltérően a web digitális. Ez lehetővé teszi, hogy olyan programot írjunk, amely tetszőleges dokumentumot letölt, megtalálja a rajta lévő összes linket, végiglátogatja azokat, letölti a dokumentumokat, amelyekre mutatnak, és ezt folytatja mindaddig, amíg a weben lévő összes dokumentumot le nem töltöttük.” Barabási Albert-László, *Behálózva*, Bp., Magyar Könyvklub, 2003.

⁷¹ *Uo.*, 56.

⁷² *Uo.*, 79-84.

*hálózatoknak*⁷³ nevezi. A skálafüggetlen hálózatokban nincsenek tipikus pontok. Ezekben a hálózatokban „a pontok folytonos hierarchiáját figyelhetjük meg, amely a kevés középponttól a sok pici pontig terjed. A legnagyobb középpontot két vagy három valamivel kisebb középpont követi szorosan, majd egy tucat még kisebb következik és így tovább, végül elérkezünk a sok kis pontig”⁷⁴. Barabási elgondolásban a hálózatokat végső soron az összekötők, a középpontok tartják össze, nélkülük a hálózat összeomlana. Mielőtt megvizsgálánk Barabási modelljének a „reformáció nyilvánosságára” való alkalmazhatóságát, célszerű összefoglalni – akár tételmondszerűen – a fent ismertetett modellek tárgyunk szempontjából legfontosabb megállapításait: a hálózat szerkezete eredendően meghatározza a hálózat bizonyos tulajdonságait. A hálózat elemei nem véletlenszerűen kapcsolódnak egymáshoz. A hálózatokat az összekötők, a középpontok tartják össze, és korántsem „demokratikus”.

A reformáció kommunikációs hálójának csomópontjainak meghatározásához első lépésben olyan pontokat kell keresnünk, amelyek az átlagos pontoknál több éllel, kapcsolattal rendelkeznek. A Barabási által leírtak alapján, amennyiben a hálózat skálafüggetlen, a középpontoknak kiugróan, már-már valószínűtlenül magas számú kapcsolattal kell rendelkezniük. Vizsgáljuk meg azt az Edwards által összeállított

---

⁷³ Vö.: „A véletlen hálózatokban a fokszámeloszlás csúcsa azt mutatja, hogy a pontok nagy részének ugyanannyi kapcsolata van és az átlagtól eltérő pontok rendkívül ritkák. Ezért a véletlen hálózatban a pontok fokszámának van egy jellemző nagysága, egy *skálája*, amelyet a fokszámeloszlási grafikon csúcsa határoz meg, és amelyet egy átlagos pont segítségével képzelhetünk el.” *Uo.*, 100.

⁷⁴ *Uo.*

táblázatot⁷⁵, amely a legjelentősebb evangélikus szerzők 1518 és 25 között megjelent műveit veszi számba, az újrakiadásokkal együtt.

Martin Luther	1465
Andreas Bodenstein von Karlstadt	125
Urbanus Rhegius	77
Philipp Melanchthon	71
Huldrych Zwingli	70
Johann Eberlin von Giinzburg	62
Wenzeslaus Linck	53
Hans Sachs	51
Heinrich von Kettenbach	45
Johannes Bugenhagen	45
Johann Oecolampadius	42
Jakob Strauss	42
Ulrich von Hutten	41
Hartmuth von Cronberg	32
Thomas Miintzer	18
Wolfgang Capito	14
Balthasar Hubmaier	12
Martin Bucer	7

Látható, hogy Luther középponti helyzete aligha vonható kétségbe, hiszen műveinek kétszer annyi kiadása jelent meg, mint az öt követő 17 legjelentősebb evangélikus szerzőnek együttvéve. A modell azonban bonyolultabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy Luther üzenete nem közvetlenül, hanem különböző

---

⁷⁵ EDWARDS, *i.m.*, 26.

közvetítő rendszereken keresztül jut el a címzettekhez. Amennyiben Faultstich és Köhler modelljét is elfogadjuk, a hálózat két alsóbb szintjén újabb csomópontokat találunk: a nyomdák és a „véleményformálók” egyaránt csomópontként definiálhatók. Érdeemes újra emlékeztetnünk, hogy mind a multimediális, mind pedig a kétlépcsős modell nyomtatás és oralitás egymásra utaltságát feltételezi. Figyeljünk föl arra, hogy mindkét csomópontrendszer egyszersmind átkódoló rendszer is: a nyomda a kéziratot fordítja át nyomtatássá (és teszi széles körben elérhetővé), a „véleményformálók” pedig a nyomtatott textust „fordítják át” az orális médiumba, ami az üzenet elterjedése szempontjából szintén kulcsfontosságú. Luther verbalitásközpontú kampánya pontosan ezért lehet átütő: a transzformáció sikerét ugyanis az garantálja, hogy a textuális-orális, orális-textuális váltás mindvégig a verbális médiumon belül marad. Miközben Barabási minden természetes hálózatra alkalmazható modellje természetesen nem határozhatja meg az egyes specifikus hálózatok csomópontjainak konkrét funkcióját (csak általánosságban tudósít arról, hogy megjelennek), esetünkben nyilvánvalónak tűnik, hogy a csomóponti helyzet pontosan az átkódoló funkcióból adódik, úgy, hogy a verbális üzenet a kommunikációs háló valamennyi csomópontján képes továbbhaladni.

A hatékonyságot tovább erősíti a skálafüggetlen hálózatokban megjelenő másik törvényszerűség, amelyet Barabási a „gazdag egyre gazdagabb elvének”⁷⁶ nevez: a természetes hálózatokban ugyanis a kapcsolódások létrejöttét törvényszerűségek irányítják: egy folyamatosan változó (például növekvő) hálózatban a pontok soha nem lesznek egymással egyenértékűek. Ha a pontok kis csoportjából indulunk ki,

---

⁷⁶ *Uo.*, 113.

amelyhez később újabb pontokat adunk, – még ha a kapcsolatok véletlenszerűen oszlanak is el – azt tapasztaljuk, hogy a régebbi pontoknak exponenciálisan nagyobb az esélyük, hogy kapcsolatokat szerezzenek, mint az újabb pontoknak⁷⁷. Barabási, Jeong és Néda egzakt módszerekkel bizonyítja be, hogy a legtöbb pont sokkal valószínűbben⁷⁸ kapcsolódik egy már eleve sok kapcsolattal rendelkező ponthoz (vagyis középponthez) mint egy kevesebb kapcsolattal rendelkezőhöz: a kapcsolás tehát *népszerűségi alapon*⁷⁹ történik.

A reformáció 1518-25 közötti, elsősorban anyanyelvű és multimediális kampánya a fentiek alapján olyan előnyt biztosított a reformációnak, amelyet Róma évtizedeken keresztül nem volt képes megfordítani. Hangsúlyoznunk kell azonban, Luther a nyomtatás használatba vételével *nem* egy széles nyilvánosságot elérő médiumot talált, hanem a véleményformálókhoz vezető legrövidebb utat. A hálózati modell nézőpontjából a nyomtatás volt az a hiányzó láncszem, amely az addig is létező,

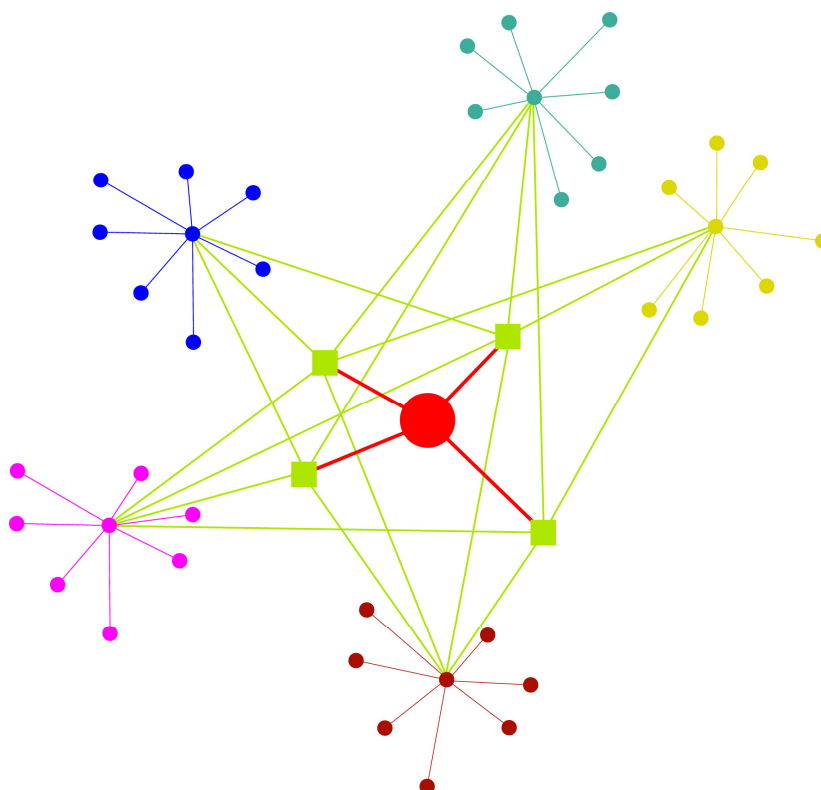
---

⁷⁷ Vö.: „Tegyük fel, hogy minden új ponthoz két él tartozik. Így, ha két ponttal kezdünk, akkor a harmadik pont mindkét előző ponthoz fog kapcsolódni. A negyedik pont a már meglévő három pont közül választhat. (...) Annak ellenére, hogy az éleket véletlenszerűen és demokratikusan osztottunk ki, az A modell pontjai nem lesznek egymással egyenértékűek. (...) Minden pontnak bármelyik pillanatban egyenlő az esélye arra, hogy kapcsolódjanak hozzá, és ez nyilvánvalóan a régebbi pontok számára jelent előnyt. *Uo.*, 118-119.

⁷⁸ Annak a valószínűsége, hogy egy pont új kapcsolatot szerezzen egyenesen arányos meglévő kapcsolatainak számával: egy száz kapcsolattal rendelkező pontnak jó közelítéssel kétszer nagyobb az esélye a kapcsolatszerzésre, mint egy ötven kapcsolattal rendelkezőnek. Vö.: H. Jeong, Z. Néda, A.-L. Barabási, *Measuring Preferential Attachment for Evolving Networks*, <http://xxx.lanl.gov/abs/cond-mat/0104131>

⁷⁹ H. Jeong, Z. Néda, A.-L. Barabási, *Measuring Preferential Attachment for Evolving Networks*, <http://xxx.lanl.gov/abs/cond-mat/0104131>

elszigetelt kis hálózatokat valószínűtlenül rövid idő alatt egyetlen nagy hálózatba volt képes rendezni. Ettől a pillanattól kezdve a reformáció nyilvánosságában a skálafüggetlen hálózatok logikája érvényesült: megjelentek a középpontok (Luther bestseller szerzővé vált), a gazdag egyre gazdagabb lett (exponenciálisan nőtt mind a nyomdák, mind az olvasók száma).

Az ábrán a piros kör Luthert jelöli, a zöld négyzetek a nyomdákat, a színes pontok a véleményformálók köré szerveződő orális hálózatokat szimbolizálják. A nyomtatott szövegeket zöld élek mutatják, minden más színű él nem nyomtatott verbális megnyilvánulást jelöl.

A fentiek alapján érdemes megfontolnunk Febvre és Martin felvetését: „nem tudhatjuk meg, mi történt volna, ha valamely korábbi eretnekmozgalom (például a husziták) is rendelkeztek volna azzal az erővel, hogy nyomdákat irányítanak –

azzal a hatalommal, amit Luther és Kálvin kitűnően használt, először, hogy Rómát támadják, később pedig, hogy elterjesszék tételeiket”⁸⁰. Alig valószínű, hogy valaha is eldönthető lesz az a kérdés, vajon a reformáció nyilvánosságának kommunikációs hálózatát Luther zsenialitása, vagy a médiumok sajátos logikája hozta-e létre, az azonban bizonyos, hogy „a nyomtatás korszaka előtt Róma minden az eretnekséggel szembeni háborút könnyedén megnyert, hiszen mindig jobb belső kommunikációs hálózattal rendelkezett, mint a vetélytársai”⁸¹.

---

⁸⁰ Lucien FEBRE, Henri-Jean MARTIN, *The Coming of the Book: The impact of printing 1450-1800*, ford. David GERALD, London, Verso, 1997, 288.

⁸¹ Benedict ANDERSON, *The origins of national consciousness = Media in Global Context: A Reader*, ed. Annabelle SREBERNY-MOHAMMADI, Dwayne WINSECK, Jim McKENNA, Oliver BOYD-BARRET, London, Arnold, 1997, 61.

1.2.3. Képkritika

Joggal vethető fel ezen a ponton az a kérdés, hogy a reformáció verbálisra alapozott kommunikációs hálózatának sikere elegendő lehet-e ahhoz, a katolicizmus–reformáció, illetve később a reformáció–ellenreformáció küzdelmét mediális aspektusból egyszersmind a *verbális–vizuális* összecsapásaként értelmezzük. Aligha vonható kétségbe, az ágostoni és például a jezsuita hagyomány médiafelfogása közt radikális ellentét feszül. Az érzékszervek hatékonyságának hierarchiáját már Ágoston is felismeri: „A csalogató illatokkal nem sokat törődöm.⁸² [...] Már erősebben behálózott és leigázott engem a fülek élvezete.⁸³ [...] a színek királynéasszonya [...] ezernyi módon simogat, hízeleg, ha mindjárt munka közben vagyok is és rá sem hederíték”⁸⁴. Ágoston elgondolásában az érzéki (sic!) gyönyörök élvezete, az érzékszerveken keresztül érkező ingerek nem annyira összekötő kapocsként, mint inkább elhárítandó akadályként vannak jelen Isten és ember között: „ha pedig előfordul, hogy inkább az ének, mint az énekelt szöveg ragad engem magával, bevallom, büntetésre méltó dolgot cselekszem”⁸⁵. Loyolai Ignác ezzel szemben az összes emberi érzékszervnek fontos szerepet tulajdonít, sőt az érzékelést a hitre jutás fontos és nélkülözhetetlen elemének tekinti: „Szent Ignác az érzékek alkalmazásával [...] azt akarja elérni, hogy valamiképpen átéljük, »ízleljük« a belső dolgok édességét vagy keserűségét, hogy ne maradjunk a pusztá

---

⁸² A.AUGUSTINUS, *Vallomások*, Bp., Gondolat, 1982, 321.

⁸³ *Uo.*, 322.

⁸⁴ *Uo.*, 325.

⁸⁵ *Uo.*, 324.

spekuláció, elméleti fontolgatás vagy a meddő szemlélődés síkján, hanem – átélve a jelenetet, a látottakat, hallottakat – agyamból a szívembe hatoljon az élmény, majd pedig tettekre serkentsen, illetve elriasszon a bűntől”⁸⁶.

A fenti, jóllehet anakronisztikus összevetés jól példázza a két hagyomány mediális szembenállását, amint azonban a római egyház mediális eljárásai, mint láthattuk, nem szűkíthetők kizárólag a vizualitásra (sőt, amint arra Scribner rámutat, a római liturgia sokkal inkább afféle multimedialis eseménynek tekinthető⁸⁷) a reformáció képkritikájának értelmezése is a hagyományosan megszokottnál óvatosabb eljárásokat igényel. Közismert, hogy a római egyház – már az ellenreformációt megelőzően is – teológiai és propaganda-célokra egyaránt célzottan és rendkívül tudatosan használta a képeket. Amint azt Baxandall szöveggyűjteményéből tudjuk, Michele da Carcano, dominikánus szerzetes egy 1492-es prédikációban így érvelt a képek használatának szükségessége mellett:

---

⁸⁶ LOYOLAI Szent Ignác, *Lelkigyakorlatok*, hn., Jézus társasága Magyarországi Rendtartománya, 1994, 101-104.

⁸⁷ Vö.: „Vielseitig waren die Sinne z. B. in liturgischen Feiern gegenwärtig: im Singen, Beten und Zuhören, im Gebrauch von Weihrauch, auch manchmal durch Blumen und Gewürze, durch das Berühren von Objekten, wie beim Küssen eines Pax-Bretts, eines Kreuzes oder einer Reliquie, durch Berühren eines Menschen bei der Ölung oder durch das Zeichnen eines Kreuzes auf die Stirn, wie es bei der Aschermittwoch-Liturgie geschieht. Sinnliche Erfahrung zeigt sich auch in der körperlichen Haltung der feiernden Menschen, im Stehen, Knien, im Schreiten in feierlicher Prozession, durch Gesten der Andacht und frommer Handlungsweise.” Bob SCRIBNER, *Das Visuelle in der Volkfrömmigkeit = Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Bob SCRIBNER, Wiesbaden, Kommission bei Otto Harrassowitz, 1990, 13.

„(Images] were introduced for three reasons. First, on account of the ignorance of simple people, so that those who are not able to read the scriptures can yet learn by seeing the sacraments of our salvation and faith in pictures. It is one thing to adore a painting, but it is quite another to learn from a painted narrative what to adore. What a book is to those who can read, a picture is to the ignorant people who look at it. Because in a picture even the unlearned may see what example they should follow... Second, images were introduced on account of our emotional sluggishness; so that men who are not aroused to devotion when they hear about the histories of the Saints may at least be moved when they see them, as if actually present, in pictures. For our feelings are aroused by things seen more than by things heard. Third, they were introduced on account of our unreliable memories... Images were introduced because many people cannot retain in their memories what they hear, but they do remember if they see.”⁸⁸

Michele da Carcano láthatóan komplex és éppen ezért központi funkciót tulajdonít a képnek: miközben az információközlésben csupán másodlagos szerepet kap (hiszen információforrásként csak az olvasni nem tudók szorulnak a képre), érzelmi hatásában a vizuális inger már felülmúlja az akusztikust, sőt, a szöveghez képest hatékonyabb memorizálást is lehetővé tesz. Da Carcano érdekes módon nem kerül meg a bálványimádás tiltását sem: sőt, szembeötlő médiatudatosságról tanúskodik, amikor a hordozó és hordozott tartalom kategorikus elválasztásával oldja föl az ellentmondást. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a hatalmas templomi festmények, ha tömegmédiuumoknak nem is, mindenestre a rendkívül

---

⁸⁸ M. BAXANDALL, *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy: A Prinzer in the Social History of Pictorial Style*, Oxford, Oxford University Press, 1988, 41.

bonyolultan sokszorosítható kódexpéldányoknál lényegesen több befogadót elérő médiumoknak tekinthetők.

A reformáció képkritikáját Carlos M. N. Eire elsősorban az Írás megváltozott funkciójából látja levezethetőnek. A bálványimádás tilalma Eire szerint azért kaphatott lényegesen nagyobb hangsúlyt a protestáns teológiákban, mert a sola scriptura⁸⁹ elvből adódóan magának a Tízparancsolatnak a súlya is jelentősen megnövekedett.⁹⁰ (A bálványimádás tilalmának legradikálisabb hirdetője Andreas Bodenstein Karlstadt teljesen egyenértékűnek tekintette a bálványimádás tilalmát, például a gyilkolás vagy a lopás tilalmával.) A bálványimádás tiltásának szigorú protestáns értelmezéséből következett a templomok belső terének rendkívül „látványos” és minden bizonnyal identitásalapító átalakítása. Az ezzel szorosan összefonódó képrombolás (iconoclasm, Bildersturm) kétségkívül gyakran hivatkozott és nagyon is kézenfekvő érvként állhat azok számára, akik a reformáció vizualitással szembeni gyanakvását hangsúlyozzák, sőt általánosítva képiszonnyal (iconophobia⁹¹) vádolják a reformációt.

A következőkben tehát érdemesnek tűnik részletesen is megvizsgálunk, maga Luther és Kálvin hogyan vélekedett a képrombolásról. Fontos megjegyezni, hogy az alábbiakban nem térünk ki azokra a történetileg valószínűleg hasznos, ám

---

⁸⁹ Vö.: Alistair McGRATH, *The Intellectual origins of the European Reformation*, Oxford, Blackwell, 1987, 151.

⁹⁰ Carlos M. N. EIRE, *The Reformation Critique of the Image = Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Bob SCRIBNER, Wiesbaden, Kommission bei Otto Harrassowitz, 1990, 53.

⁹¹ Vö.: David CRESSY, *Conversation Its Consequences in the Life and Letters of Nicholas Sheterden = Protestant Identities*, ed. Muriel C. McCLENDON, Joseph P. WARD, Michael MacDONALD, Stanford, Stanford University Press, 1999, 32.

teológiai és médiaelméleti reflexiókat egyaránt mellőző megközelítésekre, amelyek a képrombolást öncélú, funkciótlan, pusztító tevékenységként írják le. Miközben Margarete Stirm úgy véli, nincs jelentős eltérés a református és az evangélikus képfelfogásban⁹², Kálvin és Luther képrombolásról szóló írásait összevetve jelentős különbséget találhatunk. Luther legrészletesebben az *Írás a mennyei próféták ellen: a képekről és szentségekről* című 1525-ös Karlstadt és Münzer ellen íródott szövegében tárgyalja a képrombolást.

„Azt mondom először, hogy a Mózes törvénye szerint egy más kép sincs tiltva, csak az Isten képe, az imádás szempontjából. Azonban egy kereszt, vagy más egyéb szent kép birtoklása nincs megtiltva. [...] E részben idézem az első parancsolatot (II. Móz. 20, 3) : »Ne legyenek teneked idegen isteneid énelőttem.« E szöveg után nyomban következik és mutatja és kifejezi, mit tart ő idegen isteneknek, mondván: »Ne csinálj képet, sem hasonlót!« Ez ugyanazon istenségről van mondva. stb. És bár a mi lelkeink a »csinálni« szócskán csüggenek és szüntelen hajtogatják: »csinálni, csinálni« más dolog, mint imádni: mégis meg kell engedniök, hogy e parancsolat alapján semmi egyébről nem beszél, hanem csak Isten dicsőségéről.»⁹³

Luther a mózesi tiltás értelmezésben Karlstadthoz képest lényegesen megengedőbb álláspontot képvisel. A fentiek alapján nem csupán az Isten ábrázolását tartja elfogadhatónak, de élesen elválasztja egymástól a képek elkészítését, és

---

⁹² Vö.: Margarete STIRM, *Die Bilderfrage in der Reformation*, Gutersloh, Gutersloher Verlagshaus Mohn, 1977, 224 – 228.

⁹³ LUTHER Márton, *Írás a mennyei próféták ellen: a képekről és szentségekről* = D. LUTHER Márton *Egyházszervező iratai IV.*, ford. HAMVAS József, Dr. MASZNYIK Endre, Pozsony, Wigand Könyvnyomdája, 1906, 270-271.

azoknak egy bizonyos, „teológiailag kárhóztatható” használatát: úgy véli, az elkészítés önmagában nem tiltott, inkább, amint az *Úrvacsoráról s egyéb újításokról* című írásban kifejti, felesleges.⁹⁴ Fontos hangsúlyozni, Luther kritikája olyannyira nem a vizualitásra magára irányul, hogy a vizualizálást egyenesen az ember Istentől kapott (antropológiai) sajátosságának tartja:

„Szintúgy azt is biztosan tudom, hogy Isten akarata, hogy halljuk, olvassuk az ő cselekedeteit, különösen Krisztus szenvedéseit. Ámde ha nekem azt hallanom, avagy arra emlékezni kell, úgy lehetetlen, hogy arról szívemben képeket ne formáljak magamnak, mert vagy akarom, vagy sem, mikor Krisztust hallgatom, akkor szívemben egy férfi képe formálódik, amely a kereszten függ; egészen úgy, mint ahogy az én ábrázatom természetileg a vízre vetődik, mikor abba bele nézek. Már pedig, ha nem bűn, hanem üdvösséges dolog, hogy én Krisztus képét szívembe vésem, miért kellene bűnnek lenni, ha azt szemem előtt tartom. Hiszen a szív nem értékesebb, mint a szemünk és kevésbé szabad annak bűnnel szennyezve lenni, mint a szemeknek, minthogy az az Istennek voltaképeni helye és lakása.”⁹⁵

Luther az Istenről szóló információ forrását egyértelműen a verbálissal

---

⁹⁴ „Ha a közönséges ember megtudja, hogy a kép behelyezése nem istentiszteleti dolog, bizony magától fölhagy azzal, a te hajszolásod nélkül, és csak kedvből, díszesség okáért rakatja azokat a falra, vagy használja fel másként, amiben nincsen bűn. Milyen fogságba esnének ki, hogyha emberek tiltanánk meg nekünk azt, amit Isten meg nem tiltott? És éppen (sic) azok, akiket mi emberi tanok ellenére támadunk. LUTHER Márton, *Írás a mennyei próféták ellen: a képekről és szentségekről* = D. LUTHER Márton *Egyházszerző iratai III.*, ford. HAMVAS József, Dr. MASZNYIK Endre, Pozsony, Wigand Könyvnyomdája, 1906, 259.

⁹⁵ *Uo.*, 286-287. Az eredeti helyesírás megtartásával.

azonosítja („halljuk vagy olvassuk az ő cselekedeteit”) ez azonban mintegy automatikusan, afféle „belső mozizáson”, nem ismeri értelemben vett imaginációs aktuson keresztül képpé formálódik. Az *üdvösség* és a *szívbe vésődés* összekapcsolása egyenesen azt sugallja, a verbális befogadásának, megérésének tulajdonképpen ez a belső képalkotás a végpontja, célja. Feltűnő, hogy Luther ebben az elgondolásban egyáltalán nem tesz különbséget az imaginált és a szem számára „valóságosan megjelenő” képek között, és végső soron ez igazolhatja a vizualitással kapcsolatos megengedő álláspontot is.

Kálvin Luther nézőpontjánál nagyságrendekkel szigorúbban ítéli meg a képek használatát, lényegében azzal érvelve, hogy Isten természete annyira különbözik az emberitől (és tulajdonképpen minden nem istenitől), hogy semmiképp sem ismerhető meg a képek által.

„Mert Isten egyedül méltó tanúja önmagának. Aközben, mivel az egész világot elfoglalva tartja ez a baromi tudatlanság, hogy az emberek Isten látható kiábrázolásait kívánják s így fából, kőből, aranyból, ezüsből s más mulandó és romlandó anyagokból alkotnak isteneket, nekünk szilárdan meg kell maradnunk a mellett az elv mellett, hogy Isten dicsősége gonosz hazugsággal mocskoltatik be, valahányszor neki valaminő alakot kieszélünk”

Az „Isten egyedüli méltó tanúja önmagának” kijelentés Kálvin felfogásában egyértelműen annak belátása, hogy Isten nem közvetíthető tökéletesen. (A gondolatmenet nyilvánvalóan arra a logikára vezethető vissza, hogy ha egyedül Isten tökéletes, bármilyen tőle eltérő hordozó nála csak tökéletlenebb lehet. Ebben az értelemben hordozó és hordozott tartalom egysége is csak az isteni tökéletességben valósulhat meg.) Az *Institutio* Lutherrel ellentétben élesen

elválasztja a vizuális *ábrázolást*⁹⁶ Isten verbális megnyilvánulásaitól, amelyeket láthatóan isteni természetűnek tekint.

„Könnyen megérthetjük ezt azokból az okokból, amelyeket a tilalomhoz fűz. Először így szól Mózesnél (V.Móz. 4:15): »Megemlékezzél, hogy az Úr szólott te veled a Hóreb völgyében. Hallottad az ő szavát, de semmi ábrázatot nem láttál« [...] Látjuk, hogy Isten nyíltan a saját szavát állítja minden kiábrázolással szembe, hogy ebből megtanuljunk, hogy Istentől mindazok elszakadnak, akik látható képét kívánják.»⁹⁷

Kálvin ugyanezen logika alapján utasítja el azt a Gergelytől származó elgondolást is, miszerint a templomi képek a „tudatlanok könyvei” volnának, úgy érvelve, a kép a szóval szemben nem az értelemre hat, ezért „hazug és parázna az Istennek minden olyan ismerete, amely a képekből szerezhető”⁹⁸. Miközben látható, hogy Kálvin Luthernél lényegesen kritikusabban viszonyul a vizualitáshoz, ez nála sem jelent általános képtilalmat, sokkal inkább bármiféle szakrális tartalom vizuális ábrázolásának tilalmát: „csak azt szabad kivésni és lefesteni, aminek felfogására a szem képes.”⁹⁹

---

⁹⁶ Vö.: „A görögök pedig bölcsőbbeknek tartották magukat másoknál azért, mivel Istent ember alakban tisztelték Isten azonban a kiábrázolásokat nem hasonlítja össze, mintha az egyik inkább, a másik kevésbé megfelelő volna, hanem kivétel nélkül visszautasítja az összes képeket, festményeket s egyéb jeleket, melyekről a babonások azt gondolták, hogy azokban Isten közelebb van hozzájuk. KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere (Institutio Religio Christianae) I.*, Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1909, 95.

⁹⁷ KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere (Institutio Religio Christianae) I.*, Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1909, 92.

⁹⁸ *Uo.*, 96.

⁹⁹ *Uo.*, 103.

A médium elpusztítása (például a reformáció történetében többször is nagy hangsúllyal megjelenő könyvégetés) a nyomtatás előtti tudat számára nem egyszerűen szimbolikus gesztus, legalább annyira irányul arra is, hogy a hordozó matéria megsemmisítése által gyakorlatilag is hozzáférhetetlenné tegye a nem kívánt tartalmakat. A reformáció képrombolásai, noha egyértelműen a vizuális médiumok ellen irányulnak, nem annyira médiaelméleti, mint inkább teológiai aspektusból tehetnek szert jelentőségre¹⁰⁰. Amennyiben elfogadjuk, hogy a reformáció (a fent ismertetett hangsúlyeltolódások fenntartásával) nem magát a vizualitást, hanem elsősorban annak szakrális tartalmak közvetítésében betöltött funkcióját illetve kritikával, a reformáció nyilvánosságának modelljét is tovább árnyalhatjuk.

Annak ellenére (és mint látni fogjuk, éppen ezért), hogy – amint Lawrence Stone fogalmaz – a reformáció hatására Európa egy kép alapú kultúra felől egy szóbeli kultúra felé mozdult el¹⁰¹, a reformáció kommunikátorai nem hagyhatták figyelmen kívül a vizuális médiumok propagandafunkcióit. Amennyiben elfogadjuk Trevor Johnson megállapítását arról, hogy a 16. század populáris kultúrája mindennek előtt

---

¹⁰⁰ Jól érzékelteti az ellenmondást a radikális protestáns John Foxe *The Book of Martyrs* című könyvének egyik illusztrációja, amely „paradox módon” pontosan a képrombolást ábrázolja. Vö.: 6. melléklet.

¹⁰¹ Lawrence STONE, *Literacy and Education in England, 1640-1900*, Past & Present 42 (1969) 78. Hasonlóan érvel Peter Harrison és Euan Cameron is. Vö.: Peter HARRISON, *The Bible, Protestantism, and the Rise of Natural Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 106-120. Euan CAMERON, *The European Reformation*, Oxford, Clarendon, 1991, 408-409.

a vizualitásra épült¹⁰², természetesnek tűnik, hogy egy széles közönséget megcélzó kampány – ha nem is meghatározó elemként – de használjon vizuális elemeket, gyanítható ugyanis, hogy a Lawrence Stone által jelzett folyamat nem egyik pillanatról a másikra ment végbe.

Amint azt az előző fejezetekben láthattuk, az olvasnitudás szintjének alacsony voltából adódóan a kommunikációs hálózatban különböző átkódoló rendszerek működtek (sőt, tulajdonképpen ezek tartották egyben a hálózatot), ezzel párhuzamosan azonban (amint azt Faulstich mellett Scribner és Edwards is kiemeli) a 16. század elejéről feltűnően nagy számban maradtak fenn olyan protestáns teológiai tartalmú médiumok, amelyek vizuális és verbális jeleket egyaránt tartalmaztak. (Scribner McLuhan nyomán hybridisation of media-ként aposztrofálja a jelenséget¹⁰³) Ezek a hibrid médiumok – nem csupán a plakátra vagy a már említett röplapra (broadsheet, Flugblatt) gondolhatunk, de a rendkívül gazdagon illusztrált könyvekre is –, az elképzelhető legszélesebb közönséget voltak képesek megszólítani: az olvasni tudókat épp úgy elérték, mint az olvasni nem tudókat. Scribner szerint az sem volt ritka, hogy a röplapok egyaránt tartalmaztak a latin és német nyelvű szöveget, valamint képeket is¹⁰⁴.

Bár a csak képeket tartalmazó röplapok már a 14. századtól használatban voltak, (technikatörténetileg a fametszet nem csupán a nyomda elődjének, de az első széles

---

¹⁰² Trevor JOHNSON, *The Reformatin and Popular Culture = The Reformation World*, ed. Andrew PETTEGREE, New York, Routledge, 2000, 555.

¹⁰³ Robert W. SCRIBNER: *Printing, Prints and Propaganda = Uő, For the Sake of Simple Folk*, New York, Oxford University Press, 1994, 3.

¹⁰⁴ *Uo.*, 4.

körben használt – nem luhmanni értelemben tömegműediumnak¹⁰⁵, de legalábbis tömeges műediumnak is tekinthető) a fametszeteknek a nyomtatással való összekapcsolása először a reformáció műediaampányában jutott kulcsszerephez. Nyilvánvaló, hogy a szöveget nem tartalmazó képek kommunikációs hatékonysága a félreérthetőség lehetősége miatt viszonylag korlátozott volt, a hibridizáció azonban ennek lehetőségét radikálisan lecsökkentette. Ennek eredményeképpen a nyomtatás nem csupán szövegek terjesztésében vállalt kulcsszerepet, de a kép és a kép nézője közti viszonyt is megváltoztatta. Egyfelől – mutat rá Scribner – lecsökkentette a kép és a néző közti fizikai távolságot: a kép, vagy a képet tartalmazó könyv immár akár ülve, kézben tartva is szemlélhetővé vált, ami a korábbiakhoz képest elmélyültebb, intimebb kapcsolat kialakítását tette lehetővé. „Másfelől a verbális szöveg hozzáadásával az addig kétdimenziós kép – néző viszony, háromdimenziós, kép – néző (olvasó) – szöveg, viszonyra bővült.”¹⁰⁶ Az efféle hibrid műediumokban a képek sztereotipikus, rögzített képi retorikájú¹⁰⁷ ábrázolásai¹⁰⁸ nem csupán a szövegek retorikai hatását erősíthették az olvasni tudók számára, nem csupán a szöveg racionalitását terjeszthették ki egy emocionális aspektussal, de az olvasni nem tudók számára gyakran a szöveget magát is

---

¹⁰⁵ Vö.: Niklas LUHMANN, *The Reality of Mass Media*, Cambridge, Polity Press, 2000, 95-106.

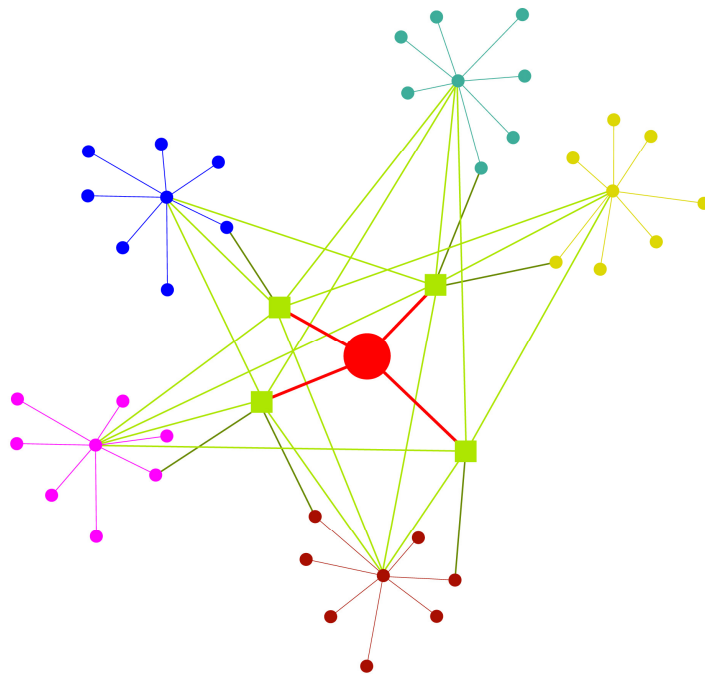
¹⁰⁶ Robert W. SCRIBNER, *Printing, Prints and Propaganda = Uő, For the Sake of Simple Folk*, New York, Oxford University Press, 1994, 3.

¹⁰⁷ Ilyen rögzített retorikájú ábrázolás, a heidelbergi egyetem teológiai fakultánsát ábrázoló kép is. Vö.: 5. melléklet.

¹⁰⁸ Scribner természetesen részletesen is tárgyalja kép és szöveg viszonyát, itt azonban pusztán szöveg és kép összekapcsolódásának tényére, nem pedig mikéntjére koncentrálhatunk.

valamiféle titkos, csak a beavatottak számára hozzáférhető szakrális erővel ruházták fel¹⁰⁹.

A fentiekből látható, hogy a nyomtatás szerepe a gyakran képiszonnal vádolt reformáció médiakampányában nem egyszerűen az oralitás és textualitás közötti egymásra utalt viszonyban válik meghatározóvá, de azzal is szembesít, az írott szöveg az oralitás mellett (a kor populáris kultúrájának elvárásaihoz igazodva) a vizualitásra is a korábban sejtettnél erőteljesebben hagyatkozott. Miközben nagyon is nyilvánvaló lehet mindezt McLuhan Kittler által is gyakran hivatkozott tételével összefüggésbe hozni (minden médium tartalma egy másik médium), számunkra mindenek előtt annak lehetőségét kínálja, hogy a hálózati modellt tovább árnyalhassunk.

---

¹⁰⁹ Thienemann nyomán Zsigmond Ferenc is felhívja a figyelmet a jelenségre.

A vizualitás használatának figyelembe vétele így akár a reformáció drasztikus sebességű elterjedésére is újabb magyarázattal szolgálhat. Eszerint az átkódoló rendszerekkel biztosított verbális alapú hálózati kommunikáció kiegészítéseként a reformáció nyilvánossága a hagyományos, populáris kultúra jelrendszerében is értelmezhető hibrid médiumokkal igyekezett minél szélesebb közönséghez eljutni. A nyomtatás funkciója ebben a folyamatban nem csupán az, hogy kiterjesztette az üzenet hatótávolságát és radikálisan megnövelte a lehetséges címzettek körét, hanem az is, hogy képes volt a korábbi populáris (orális és vizuális) kulturális rendszereket egymást kiegészítő, egymás hatását erősítő organikus egységbe rendezni (az ábrán sötétzölddel jelölt élek). Mindez pedig mediális nézőpontból is alátámaszthatja Wohlfeil már többször idézett megállapítását: a reformáció a kommunikációs megnyilvánulási innen nézve már valóban nem tekinthetők különálló közlésfolyamatoknak, „sokkal inkább egy olyan médiarendszernek, amit a reformáció nyilvánosságaként határozhatunk meg.”

2. A harmincas évek kihívásai

2.1. Sajtó – Az új média a harmincas évek Magyarországnak három protestáns lapjában¹¹⁰

Friedrich Kittler az *Optikai médiumok*¹¹¹ című előadásában a reformáció-ellenreformáció történeti áramainak hatás-ellenhatásában jelöli ki a technikai médiumok történetének, a koraújkortól napjainkig húzódó fejlődésrajzának kiindulópontját. Mint láthattuk, Gutenberg nélkül technikailag kivitelezhetetlen lett volna az Ágoston-rendi Luther „sola scripturára”, Bibliára alapozott kulturális, történelmi-vallástörténeti és egyben mediális forradalma. Luther Bibliája azonban nemcsak a könyvnyomtatás térnyerése miatt mérföldkő a protestantizmus mediális aspektusainak vizsgálatában, hanem azért is, mert a Biblia német nyelvre fordításával, majd az „anyanyelviség és közérthetőség” programjának meghirdetésével a liturgiában épp úgy, mint az egyház életében, a szkripturális aspektust a vizualitás elé helyezte, így a bibliai szövegek hermeneutikai

---

¹¹⁰ A fejezet annak a Korner Veronika Júliával közösen készített tanulmánynak az átdolgozott változata, amely a *Confessio* 2007/06 számában jelent meg, azonos címen. A forráskutatást a *Kulturális közegek* című kötet számára Hansági Ágnessel és Korner Veronika Júliával közösen végeztem. Az idézett cikkek egy része ott is megtalálható. Vö.: *Kulturális közegek*, szerk. BEDNANICS Gábor, BÓNUS Tibor, Bp., Ráció, 2005, 446.

¹¹¹ Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, Magyar Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, 2005.

vizsgálódás tárgyai lehettek. Kittler az *Aufschreibesysteme 1800•1900*¹¹² című kötetének a fordítás lehetetlenégéről szóló fejezetében Goethét idézi: Luther a német nyelvre fordított Bibliát a nyelvi koherencia teremtő erejével alkotta meg, s „ezzel sokkal többet tett a hitélet fejlődésért, mintha megkísérelte volna részleteiben utánozni az eredeti jellemző sajátosságait”. A száműzött, középkori egyházi rituálé „optikai pompája” helyét Kittler szerint a reformáció a „fekete-fehér tinta titkával” töltötte ki – mindez pedig azt az ellenhatást váltotta ki, hogy az ellenreformáció „katonái”, a jezsuita rend tagjai fegyverként kezdték használni az optikai hagyományok nyújtotta lehetőségeket: nem (csupán) az olvasott tartalomra, hanem annak intenzív megjelenítésére, az öt emberi érzékszervre való hatásra helyezve a hangsúlyt. Minden lelkigyakorlatban az optikai érzék állt az első helyen, bár nem a betűkhöz ragaszkodtak, hanem „érzéki hallucinációként” élték át a betűk jelentését. Mindez inkább tudatalatti módon volt képes mozgósítani – érvel Kittler –, mint a régi, vallásos ikonok és táblaképek, mindazonáltal az egyetlen valóban hatékony mediális eljárásnak bizonyult, amely felvehette a versenyt Luther Bibliájával. Kittler a *laterna magica* jezsuita hatásgyakorlásának technikai megvalósulásával és a barokk építészet vizualitásában tobzódó megjelenésével illusztrálja azt, hogy az újkor első nagy szórakoztató médiumai, a színház és az irodalom gyakorlatilag egy évszázadokig tartó vallás- és képháborúból eredeztethetők.¹¹³

---

¹¹² KITTLER, *Discourse Networks, 1800/1900*, Stanford, California, Stanford University Press, 1990, 459.

¹¹³ KITTLER, *Optikai médiumok*, Magyar Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, 2005, 75-80.

McLuhan a *Gutenberg galaxisban*¹¹⁴ a könyvnyomtatás jelentőségének taglalásakor úgy vélekedik, hogy a technológia mint a termék (az összes technikai médium: a nyomtatott könyv, a rádió, a film, és tegyük utólag hozzá, az internet is) hatása nemcsak az egyéni tudatviszonyok alakításában érhető tetten, hanem a közösségi egymásrautaltságban is.¹¹⁵ Az egyház – amely mint látni fogjuk, bizonyos szempontból maga is mediális természetű – szakrális-rituális közegeiben ugyanúgy az egyéni tudatviszonyokban és a közösségi egymásrautaltságban érhetőek el változások, mint az egyre inkább pluralizálódó, tömeges elérést biztosító technikai médiumok által. Adódik a feltevés, hogy a lutheri reformáció térnyerésével szorosan összekapcsolódó könyvnyomtatás megjelenésekor plurálissá lett keresztyén egyházak nem csupán a szkriptuális-optikai dichotómiában találtak fegyvert kulturális-mediális beháborújukhoz, mint ahogy azt Kittler véli, hanem egyidejűleg a technikai médiumok általi külső fenyegetettségüket is erodálni akarták: előbb-utóbb használatba vették az új technikai médiumokat. A digitális forradalomnak nevezett jelenség, az a mediális súlyponteltolódás, amely Magyarországon a 90-es évek közepén kezdődött, és amelynek során az internet és a mobiltelefon egyre „szélesebb sávot” követelt magának a kommunikációs eszközök között,¹¹⁶ – a fentiekkel szoros összefüggésben – korántsem érte

---

¹¹⁴ Marshall McLuhan, *A Gutenberg galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*, Bp., Trezor, 2001, 186.

¹¹⁵ *Uo.*

¹¹⁶ Vö.: „A new medium is never an addition to an old one, nor does it leave the old one in peace. It never ceases to oppress the older media until it finds new shapes and positions for them.” Marshall McLuhan, *Understanding Media: The extension of Man*. Cambridge, MA, London, The MIT Press, 1995, 64.

felkészületlenül a hazai keresztyén egyházakat. Az új média (new media)¹¹⁷ széleskörű elterjedését fenyegetésként megélők hangja a digitális médiumok megjelenésével előbb-utóbb elhalkul, és a történelmi keresztyén egyházak is elkezdnek új lehetőségként tekinteni a megváltozott kommunikációs keretekre. A Magyar Katolikus Egyház legkésőbb a II. Vatikáni Zsinat óta jelentős energiát fordít arra, hogy hatékonyan használja ki az új médiumok lehetőségeit. A konzervatív egyházi körökben még ma is megdöbbenést kiváltó „Örömhír SMS”¹¹⁸-szolgáltatás nem előzmények nélküli; a jól ismert 2002-es *Az egyház és az internet* című irat folyamatos fejlődés eredménye. Talán nem meglepő, hogy a katolikus egyház a rádió megjelenésére reagált leggyorsabban: a rádió 1920-as megjelenése után mindössze kilenc évnek kellett eltelnie, hogy XI. Piusz szükségét lássa a Vatikáni Rádió megalapításának, s erre magát Guglielmo Marconit kérte fel. A Vatikáni Rádió – amely az egyik első magánrádió a világon –, 1931-ben a pápa rádiónyilatkozatával kezdte meg a sugárzását. Annál furcsább a római egyház optikai médiumoktól való XX. század eleji idegenkedése, hiszen – amint arra utaltunk – az ellenreformáció idején a katolicizmus egyenesen élenjárt az új, vizuális médiumok kifejlesztésében és kihasználásában. A filmkészítés azonban a XX. század elején szédítő sebességgel vált professzionális szakmává, és a római katolikus egyház (más egyházakhoz hasonlóan) sem szakértelemmel, sem intézményrendszerrel, sem pedig megfelelő anyagi forrásokkal nem rendelkezett, hogy szolgálatába állíthassa az új eszközt. A Kittler által 1895-re datált film

---

¹¹⁷ A „new media” fogalma alatt ebben az összefüggésben a digitális médiumokat – mobiltelefon, internet, digitális televízió – értjük.

¹¹⁸ Részleteket lásd a <http://www.katolikus.hu/szombathely/oromhirsms.html> oldalon

megjelenésével¹¹⁹ hivatalosan csak 1948-ban kezdenek behatóan foglalkozni: XII. Piusz ekkor alapítja meg a „Vallási és Erkölcsi Témájú Filmek Tanácsadó és Egyházi Felülvizsgálati Pápai Bizottságát”, 1952. januárjában átalakítja a „Filmművészet Pápai Bizottságává”, idővel a megnevezés „A Filmművészet, Rádió és Televízió Pápai Bizottságára” változik, jelezve az újabb és újabb technikai médiumok megnövekedett szerepét. 1959-ben XXIII. János pápa „Boni Pastoris” kezdetű Motu Propriojával a Szentszék állandó bizottságává tette, ugyanakkor a tagok részt vettek a II. Vatikáni zsinat előkészítésében is, amely túlzás nélkül tekinthető fordulópontnak a római katolikus egyház és média/médiumok XX. századi viszonyában¹²⁰. A VI. Pál által mai formájában megalapított bizottságot II. János Pál pápa 1988-as konstitúciójával alakította át 1989-től Pápai Tanácsá, ezzel is kinyilvánítva a Szentszék média iránti érdeklődését. A tanács az elmúlt 40 esztendő alatt számos a médiával foglalkozó dokumentumot adott ki, közülük a legismertebbek a *Communio et Progressio* 1971-ből, az *Aetatis Novae* 1992-ből, és a nemrég megjelent *Az Egyház és az Internet* című 2002-ből. Míg a rádió képes volt arra, hogy a páli ígét megvalósítsa: „[...] az egész földre elhatott az ő hangjok, és a lakóföld véghatáráig az ő beszédök”, az új technikai médiumokat, bár használja, mégis gyanakvással kezeli az egyház. Az internet hiába képes képek közvetítésére is, a „rendezetlen információhalmaz” elnyomhatja az „igaz üzenetet”: „A világháló lehetővé teszi, hogy képek milliárdjai a világ képernyőinek millióin megjelenjenek. A képek és hangok galaxisából azonban kiemelkedik-e majd Krisztus arca,

---

¹¹⁹ Vö.: Friedrich KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800-1900*, Wilhelm Fink Verlag, vierte, vollstandig überarbeitete Neuaufgabe, 2003, 301.

¹²⁰ A II. Vatikáni Zsinat tizennégy vitapontjából egy kizárólag a médiával foglalkozott.

meghallják-e szavát? Mert csak az ő arcát látva és az ő hangját hallva ismeri meg a világ megváltásunk Örömhírét.”¹²¹ A pápai rádió üzemeltetése ma is az ellenreformáció idején jelentős „médiatapasztalatokat” szerzett jezsuita rend feladata. II. János Pál pápa regnálása idején a katolikus egyház és a pápa vizuális megjelenítése már nem függetleníthető az egyház missziós tevékenységétől: az ezredfordulóra az arcra borult II. János Pál pápa vizuális képe populáris ikonként rögzült.

A protestáns egyházak mindenkori nyitottsága az új médiumok irányába bizonyos értelemben természetesnek tekinthető, a protestantizmus rohamos terjedése ugyanis szorosan összefonódik egy új médium, a nyomtatott könyv megjelenésével. A „sola scriptura” elve nem érvényesülhetett volna nagy tömegben, viszonylag gyorsan előállított könyvek nélkül¹²², és megfordítva, a könyvnyomtatás elterjesztésében a protestáns egyházaknak jutott döntő szerep.¹²³ A médiával foglalkozó intézményrendszer kialakulása – láthattuk – a katolikus egyházban az 1940-es évektől a mai napig tart (az egyetlen ennél korábbi lépés a Vatikáni Rádió felállítása volt), a protestáns egyházakban sokkal korábban, a harmincas évek elején tisztázódtak az új médiumok felhasználásának feltételei. A katolikus egyházban ugyanez a folyamat felülről jövő pápai enciklikákban és dekrétumokban

---

¹²¹ Részlet a *Pápai üzenet a Tömegtájékoztatás 36. Világnapjára* című sajtóközleményből.

¹²² Vö.: BOTTA István, *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*. Magyar Könyvszemle 80 (1973), 270-289.

¹²³ Vö.: HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek a 17. századi nyomdászatunkból*. OSZK-Osiris, 2001, 9-24.

történt meg.¹²⁴ Az, hogy az ezekhez hasonló egységes nyilatkozatok hiányoznak a protestáns oldalon, nem pusztán a protestáns egyházak pluralizmusával magyarázható: a televízió megjelenésének idejére ugyanis az új médiumokra adandó protestáns válaszok jórészt készen voltak. Az 1930 és 1945 közötti időszak általunk vizsgált protestáns/református folyóirataiban és hetilapjaiban (*Protestáns Szemle, Reformáció, Református Élet*¹²⁵) jól nyomon követhető az a folyamat, amelynek során a protestáns értelmiség egy viszonylag „demokratikus” keretrendszerben alakítja ki – a nézetünk szerint alapjaiban ma is érvényes – állásfoglalását.

A közvetítés különböző eszközeinek, a médiumoknak, azaz hordozóknak, közegeknek történetük van – s ezen médiumok történetét mindig megelőző médiumok története eredményezi.¹²⁶ Az 1800-as kittleri lejegyzőrendszerben az adatsorok tárolására és reprodukciójára kizárólag rendelkezésre álló nyomtatott könyv – mint technikai médium – fantáziálhatóvá válhatott.¹²⁷ Ugyanakkor a könyv, mint az emberi emlékezet materiális médiuma, fokozatosan tüntette el a középkori művelt emberre jellemző nagy befogadóképességű memóriát, amely könnyen sajátított el terjedelmes epikai és lírai műveket és nyelveket. A könyv,

---

¹²⁴ A *Katolikus Szemlében* a vizsgált időszakban csupán elszórt utalásokat találtunk az új médiumok használhatóságáról.

¹²⁵ A *Református Életből, Protestáns Szemléből* és *Katolikus Szemléből* idézett cikkek egy része (illetve azok szerkesztett, rövidített változata) megjelent a Bednatics Gábor és Bónus Tibor által szersztett szöveggyűjteményben is. Vö.: Bednatics Gábor – Bónus Tibor (szerk.) *Kulturális közegek*, Ráció Kiadó, 2005.

¹²⁶ KITTLER, *Das Werk der Drei, Vom Stummfilm zum Tonfilm = Zwischen Rauschen und Offenbarung, Zur Kultur und Mediengeschichte der Stimme*, Akademie Verlag, 357-370

¹²⁷ KITTLER, *Aufschreibesysteme*, 2003, 143.

mint első tömegtermelési árucikk egyrészt az uniformizált termékek kultúrájának modelljét hozta létre, másrészt megteremtette a modern piacot, amelynek előfeltétele az áruk egyformasága és reprodukálhatósága.¹²⁸ Makkai Sándor *Irodalmi életünk* című vezércikkének¹²⁹ argumentációja a régi latin bölcsességből indul: „*habent sua fata libelli*”, azaz a könyveknek sorsuk, végzetük van. „Az irodalom nem más, mint könyvek sorsa, végzete.” – állapítja meg. Az irodalmi kánon alakulásának kérdéskörét feszegető írás az iskolai oktatást jelöli meg, az első, tudatos irodalmi szemlélet-, ízlés- és értékrend alakító tényezőként. Ennél azonban továbbmegy, és kijelenti: „az iskolai irodalomeszményt [...] a kritika alkotta meg”. A kritika-alkotta, „zárt, klasszikus, jelentől elkülönülő” irodalmi kánon azonban a „múltból szól a mai olvasóhoz, főként a fiatalabbjához.” Az olvasóközönség „elsősorban a maga ösztönei után megy s nem az iskola tanítását és a kritika útmutatását követi.” Makkai „tényítéletként” közli, hogy az olvasóközönség illetően „önállósága” egyenesen üdvözlendő, hiszen „az olvasóközönség egészséges és megdönthetetlen ösztöne” soha nem téved. „[...] Az irodalomból az él, amit az emberek olvasnak, s az olvasás bizonyoságot tesz a könyv mellett.” Mindez pedig arra figyelmezteti az iskolát és tulajdonképpen a kritikát is, hogy „ki kell nyitnia a szemét az élet számára.”

A *Református Élet* című hetilap már Makkai vezércikke előtt is komoly lépéseket is tett afelé, hogy „kinyissa a szemét az élet számára”: az első egyházi lap volt

---

¹²⁸ FODOR Péter, *A mechanizáció kiazmusa, Bevezetés Marshall McLuhan médiaelméleti kutatásaiba = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK PÉTER, Bp., Balassi, 2003, 197.

¹²⁹ *Református Élet*, 1942. január 17.

Magyarországon, amelyik a rendszeres filmkritikát bevezette.¹³⁰ A rövid filmismertetők mellett azonban olyan hosszabb, már-már filmelméleti eszmefuttatások is helyet kaptak a lapban: ezek a film aktuális helyzetét, lehetséges jövőjét és várható kihívásait taglalták. Szabó Imre¹³¹ *A film*¹³² című cikkében rámutatott: „a gondolatok és érzelmek kifejezésére és átvitelére az emberiség eddig használt eszközei az élő és írott szó, a zene, a festmény és a szobrászat voltak. A művelődés átadásának megszervezett tényezői pedig századokon, sőt ezredéveken keresztül: az iskola, az egyház és az irodalom voltak. [...] Mögöttük, tőlük függetlenül három olyan tényező lépett be a gondolatközlés eddig használt eszközei közé, amelyek hatásaikban és tömegeket egyszerre átfogó, szuggesztív erejükben az eddigi kultúrtényezőket felülmúlni látszanak és észrevétlenül átvették a társadalom közvéleményének és közgondolkodásának irányítását és vezetését az egyház, az iskola és az irodalom kezéből. Ez a három tényező: a sajtó, a film és a rádió, a modern életnek három leghatalmasabb, gondolatot, érzelmet és akaratot kifejező átvivő eszköze.”¹³³

A 1936-ban papírra vetett kifejezés, miszerint a sajtó, a film és a rádió „átvivő eszköz”, azaz mediális közeg lenne, meglepően szabatosan ragadja meg a három technikai médium lényegét. Ebben az időszakban még korántsem beszélhetünk médiumelméleti diskurzusról, s a filmelméleti vizsgálódások is gyerekcipőben

---

¹³⁰ Református Élet, 1939. szeptember 3., 335.

¹³¹ Szabó Imre: (1891-1955) budapesti református esperes, egyházi író. Az *Olajág*, az *Egyházi Értesítő*, a *Magyar Presbiter* című lapok szerkesztője. Cikkei ezekben, és más egyházi lapokban jelentek meg.

¹³² Református Élet, 1936. május 16., 182.

¹³³ kiemelés: MM

jártak: ez az írás azonban mintegy megelőlegezi és körvonalazza a majdani médiumelméleti kutatások legfontosabb kérdéseit. Balázs Béla filmelméleti alapvetése, az 1924-es *Látható ember* egyik legfontosabb megállapítása, hogy a film – mivel mélyebb tartalmakat is képes önmagában kifejezni – magasabb rendű kifejezőeszköz, mint a beszélt nyelv. Szabó Imre *A film* című írásában ugyanezre a következtetésre jut: „A film egy új nyelv, egy felfedezett világnyelv [...]. A gesztusok, mozdulatok, mimikák kiszélesítése és nüanszírozása az a nyelv, amely az érzelmeknek kifejezésére minden eddigi előadó művészetnél közvetlenebbül adja át az élményeket.”¹³⁴ A film kifejezőeszközeinek a beszélt nyelvénél magasabbrendűsége mindazonáltal nemcsak a későbbi, bontakozó filmelmélet számára axióma egészen Roland Barthes-ig, hanem olyan gondolkodóknak is, mint Richard Wagner, Antonin Artaud, Gordon Craig, Ludwig Wittgenstein, Mejerhold és Lukács György.¹³⁵

A technikai médiumokat – ahogy Szabó Imre fogalmaz: „szellemi nagyhatalmakat”, „tömegérzéseket formáló eszközöket” – nem szabad az „ördög találmányainak tekinteni”, hanem arra kell választ találni, hogy hogyan lehetne őket Isten szolgálatába állítani.¹³⁶ A film „elementáris, élményszerű, egyszerre

---

¹³⁴ Református Élet, 1936. május 16., 182.

¹³⁵ http://emir.elte.hu/~filmvilag/cikk.php?cikk_id=949

¹³⁶ Református Élet, 1936. május 16. 182.

Érdeemes ezt a vélekedést párhuzamba állítani a *Katholikus Szemlében*, 1942-ben, Irsay Kóta Béla tollából megjelent *Magyar katolikus film* című írás radikális, filmmel kapcsolatos programnyilatkozatával: „[...] a magyar filmgyártás csakis egy feltétel mellett újulhat meg: ha alakul egy olyan katolikus filmgyártó vállalat, amely megfelelő tőke birtokában szellemi felsőbbbségével és erkölcsi tisztaságával képes lesz arra, hogy a magyar filmművészet irányítója legyen.” A szerző ennél is

százmilliókra hatást gyakorló ereje” kétség kívül a fiatalokra a legveszélyesebb – állítja Szabó. A megoldást abban látja, ha az egyház, a sajtó, a nemzeti irodalom a „nagy szűrő szerepét” tölt be, „amelyen át tisztulva megy át a nemzet lelkéhez mindaz, ami sajtón, filmen és rádión keresztül [...] éri a közvéleményt.” A film fiatalokra gyakorolt hatásával egész cikksorozatban foglalkozik a *Református Élet*: Muraközy Gyula¹³⁷ „lélektani úton” kérdezett meg mintegy négyszáz, 12, illetve 14-16 éves, érettségire készülő diákot, s a kérdéseire adott válaszok összegzését A film forradalma a diákok lelkében – Négyszáz diák vall a film eddig meg nem mért hatalmáról¹³⁸ címmel, 1941 áprilisában publikálta. Az adatfelvétel módszertanába ezen túl nem avat be a szerző: korosztály és nem alapján differenciálja a válaszokat. A film legintenzívebben a 12 éves lányok idegeire hat, „akik az idegfeszültség ellen sóstanglival” védekeznek és akár a filmben látott ruhát is képesek megcsinálni öltöztetőbabának. Muraközy úgy látja, hogy a „tizenkétéves gyermek életében a film jövő neurózisok okozója, későbbi idegbetegségek gyökere” és sem az iskola, sem a szülők nincsenek felkészülve arra, hogy „a filmet

---

továbbmegy, amikor ezt írja: „Nem elég az ellenőrzés, nem elég a cenzúra, a katolicizmusnak magában a filmgyártásban kell aktív szerepet vállalni.” A film és egyház viszonyáról, illetve a médium használhatóságának lehetőségeiről írt e két írás jól illusztrálja, hogy a film – és általában az optikai médiumok - a katolikus egyház számára olyan hatékony eszköznek bizonyulnak, amelyet nemcsak birtokolni, hanem irányítani is lehet.

¹³⁷ Muraközy Gyula: (1892-1961) református lelkész, szerkesztő, író, műfordító. A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának főtitkára. A *Reformátusok Lapja*, a *Református Figyelő* valamint az *Élet és Jövő* szerkesztője, a *Református Élet* alapító szerkesztője. A *Theológiai Szemle* felelős kiadója, a kétnyelvű ökumenikus kiadvány, a *Hungarian Church Press* főszerkesztője.

¹³⁸ MURAKÖZY Gyula, *A film forradalma a diákok lelkében – Négyszáz diák vall a film eddig meg nem mért hatalmáról*, *Református Élet*, 1941. április 12., 5.

miképpen illesszék be nevelői munkájukba.” A cikksorozat következő darabja – A film döbbenetesen hat diákjaink lelkére – Varázsló hatalom van üzleti vállalkozók kezében¹³⁹ címmel ugyanezen felmérés 15-16 éves diákok által adott válaszait ismerteti, és megállapítja: „tisztán üzletet számító vállalkozások prédájául van odadobva ezer és ezer serdülő fiatal lélek.”

A mozi egy „nagykiterjedésű alföldi falu-városban” tapasztalt hatásáról számol be Balla Árpád¹⁴⁰ *Az ősi erkölcs, szokás és népviselet helyébe a filmsztár-imádat, a hőcsizma meg a turbán lépett falusi leányaink életében*¹⁴¹ címmel. A szerző panaszosan tudósít, hogy a falusi mozi környéke immár valóságos pesti korszó; a lányok a népviselet helyett divatos kalapot, „turbánt”, modern hőcsizmát, finom kiegészítést és színes nyakszálát viselnek. A filmnek köszönhető elsősorban, hogy a lányok el akarják hagyni falujukat, a városi életforma után áhítoznak, eltávolodnak az egyháztól és „már legtöbbször alig kell a parasztember”. Az új kultúrával kapcsolatos sztereotípiák élesen rajzolódnak ki a tudósítás-riportból, egyértelműen az új médium identitásromboló hatására fókuszálva. A *Református Élet* Film rovatában megjelent *A film válsága*¹⁴² című írás a film tömegmédium volta mellett ugyanígy azzal érvel, hogy a film „erőszakolta rá” a falusi-vidéki életformára a „budapesti szellemet”, így a magyar film egyféleképpen keveredhet ki a válságból, ha ez a folyamat visszajára fordul: „a magyar film a városi milieu bemutatása

---

¹³⁹ MURAKÖZY Gyula, *A film döbbenetesen hat diákjaink lelkére – Varázsló hatalom van üzleti vállalkozók kezében*, Református Élet, 1941. április 26., 3.

¹⁴⁰ Balla Árpád: református lelkész.

¹⁴¹ BALLA ÁRPÁD, *Az ősi erkölcs, szokás és népviselet helyébe a filmsztár-imádat, a hőcsizma meg a turbán lépett falusi leányaink életében*, Református Élet, 1944. március 4., 12.

¹⁴² *A film válsága*, Református Élet, 1939. szeptember 3., 335.

helyett kivándorol a falura.” A Film rovat – valószínűleg fiktív – riportja végén szigorúan inti a *Református Élet* minden olvasóját: „Havonta legfeljebb egyszer, [járjanak moziba -MM] akkor is oda, ahová mi ajánljuk.” A meglehetősen életszerűtlen cenzúra legitimiációja az, hogy a „református keresztyénség látószögéből sehohsem kapnak a mi családjaink véleményét a darabokról”, ezért a *Református Élet* – mint családi lap – felvállalta, hogy „az óriási külföldi tömegből [...] a művészet, az erkölcs, az igazi szépség és a nemzetpedagógia szempontjából” válogassa össze a megnézni érdemes filmeket. A film „fogyasztásába” – hogy újkeletű kifejezéssel éljünk – már eleve beépített cenzúra tehát a *Református Élet* „nemzet- és erkölcspedagógiai szempontokat” is figyelembe vevő programja.

Számos írás foglalkozik azonban a filmmel – annak manipulatív szerepét is tekintetbe véve, mint erkölcsnevelő, nemzeti tudat erősítő és identitásképző eszközzel. Padányi-Gulyás Jenő *A magyar film jövője*¹⁴³ című publicisztikájában úgy véli, „A mozgóképek egyszerre árthat és használhat, ölhet és nevelhet, akár a betű. A mozgóképek természetéből folyik azonban az is, hogyha mérgezik: az tömegmérgezés, ha nevel: abból milliók okulnak”. Hozzá kell tennünk ehhez a megállapításhoz azt is, hogy nincs ez másképp az első tömegmédiával, a nyomtatott könyvvel sem. A magyar film jövőjével kapcsolatban Padányi-Gulyás Jenő¹⁴⁴ megállapítja: attól függ a magyar film jövője, hogy „mikor és miképp

---

¹⁴³ *Református Élet*, 1943. március 6.

¹⁴⁴ Padányi-Gulyás Jenő: (1900-1982) építészmérnök. Tervezői gyakorlata mellett írással, szerkesztéssel foglalkozik. Több magánlakóház, az angyalföldi református templom, a református főgimnázium a Lónyay és Közraktár utcában és a Hunnia Filmgyár stúdió épült tervei szerint. A politikai életben is szerepet vállalt, 1939-1941 között országgyűlési képviselő. 1945-ben emigrált.

teremtjük meg számára a termelés és a művészi teremtés alkalmas feltételeit.” Hozzáteszi azt is, hogy „a gondolatközlésnek finom és hatásos modern eszközét mégis csak a magyar teremtő szellemnek kell kézbe kapnia”. A filmet „egy soha nem látott lehetőségként” aposztrofálja, „amelynek révén többen és gyorsabban megismerhetnek bennünket (a magyarságot – MM) mint valaha csak gondolhattuk is.” A film manipulatív erejét úgy kell kihasználni, hogy a filmgyártás eszköz lehessen „nemzeti törekvéseink és célkitűzéseink” elérésében – írja Padányi-Gulyás Gyula¹⁴⁵ *A film a nemzeti öntudat kialakításában* című cikkében. Padányi-Gulyás azt is pontosan meghatározza, milyen filmeket kell bemutatni a magyar filmgyártásnak, hogy „emelt fejjel és a magyar feladatokra büszke öntudattal” távozzon minden mozilátogató a hazai filmpalotákból: „olyan komoly filmeket kell végre már gyártanunk, amelyben nem olvad bús cigányozássá (sic!) a magyar sors hősi keménysége és nem korcsosul hetyke sarkantyúpengető bajuszpödörgetéssé nemzeti bátorságunk.” A film manipulatív szerepét Padányi-Gulyás is az érzékek működésével illusztrálja: filmnézés közben a néző „szemén és fülén keresztül egyaránt nyomulnak be agyába a behatások, s a filmben megnyilvánuló valóságérzés érzete őt magát játszatja bele tényvalóságszerűen minden helyzetbe.”¹⁴⁶

---

¹⁴⁵ Padányi-Gulyás Gyuláról semmilyen adatot nem találtunk. Tekintettel arra, hogy Padányi-Gulyás Jenő rendszeresen publikált a vizsgált lapokban, Padányi-Gulyás Gyulának pedig ezt az egy cikket találtuk (mely stílusában, témájában és felfogásában feltűnő hasonlóságot mutat Padányi-Gulyás Jenő cikkeivel) elképzelhető, hogy Padányi-Gulyás Gyula név pusztán nyomdahiba szüleménye.

¹⁴⁶ Református Élet, 1941. március 1., 4.

A némafilm-hangosfilm és a színház viszonya rendkívül sokszínűen tematizálódik a vizsgált protestáns lapokban. Szegedi István¹⁴⁷ 1930-ban, a *Protestáns Szemlében* publikált, *Színpad és talkie. Adalékok az ember és gép problémájához* című írásának egyik mai nézőpontból legizgalmasabb meglátása az, hogy „a néma film az üzlet szempontjából halott, de halott a közönség szempontjából is, amely a vállalkozással egyetértően művészi haladást látott a talkie-ben [a beszélő filmben – MM] a néma filmhez képest.” A némafilm és a hangosfilm történetét elemző tanulmányában¹⁴⁸ Friedrich Kittler arra mutat rá, hogy kezdetben éppen a hangosfilm volt halott az üzlet számára, hiszen egyszerű nyelvi okok miatt nem volt értékesíthető világszerte. Gisela Vogt találmánya, a szinkronizálás azonban megoldotta a hangosfilm értékesítésének problémáját, s ezzel a némafilmről a szinkronizálható hangosfilmre helyeződött át a hangsúly. A némafilmet valójában tehát a szinkronizált, világszerte értékesíthető, beszélő film számolhatta csak fel. Szegedi mindenesetre nyitva hagyja a kérdést, hogy a némafilmet valóban a *talkie* ölte volna-e meg, az azonban biztos, hogy a „mozisok” a színházat, mint vetélytársat akarták legyőzni a *talkie* feltalálásával.

Szegedi István ugyancsak fontos megállapítása az, hogy a film megszületésével „megindult a verseny a vetítövásznon és a film között.” A némafilm szupremációja azonban mindaddig elképzelhetetlen volt, míg a vászon meg nem szólalt: az *élőszó* erejének nem lehetett vetélytársa a film *némasága*. A beszélő film – a „*talkie*”,

---

¹⁴⁷ Szegedi István: (1886-1944) író, költő műfordító, újságíró. A *Hét* és a *Nyugat* közli verseit. Karl May *Bagdadtól Sztambulig* című könyvének fordítója.

¹⁴⁸ Friedrich KITTLER, *Das Werk der Drei, Vom Stummfilm zum Tonfilm* = Uő., *Zwischen Rauschen und Offenbarung, Zur Kultur und Mediengeschichte der Stimme*, Akademie Verlag, 357-370.

ahogy Szegedi István fogalmaz – technikai csodájával sem változhatott meg ez a hierarchikus felállítás, sőt: míg a némafilm „ezer hibája, művészi silánysága mellett” eredeti produkció volt, és méltó (bár „alantasabb”) vetélytársa a színháznak, addig a talkie csupán egy egyre tökéletesebben „beszélő papagály” (sic!). „A halálra dorongolt néma film [...] utánozni próbált, ami egészen más, mintha reprodukálni akart volna.” – írja. Szegedi okfejtésében ez annyit jelent, hogy bár a film és a színház egyaránt mimetikus eljáráson, az ősi, emberi utánzóösztből ered, a színház mégis „eredeti produkció”, a beszélő film pedig annak egyszerű reprodukciója; egészen pontosan: „a színpad nyújtotta műélvezet produkció, míg a talkie nyújtotta szórakozás reprodukció.”¹⁴⁹ Mindebből egy olyan médiafelfogás következik, amelyben az egyszeres közvetítettség még eredetiként, a kétszeres mediális eljárást viszont már torzítottnak, nem hitelesnek tűnik fel.¹⁵⁰ Mindössze néhány évnek kell azonban eltelnie, hogy egy hasonló értekezésben¹⁵¹ a beszélő film és a színház viszonyát ne hierarchikus aspektusból, hanem eszköztáruk és hatásmechanizmusuk különbözőségének figyelembevételével elemezzék. Szabó Imre ez írja: „De amint a film évről évre tökéletesedik, egyre világosabb lesz nemcsak a különbözősége a színháztól, hanem a színház melletti létjogosultsága is.”

Az 1925-ben intézményesült Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. műsorprogramjának a legkorábbi időktől kezdve fontos eleme volt a rádiós

---

¹⁴⁹ *Uo.*, 485.

¹⁵⁰ A szöveg végén a szerző megjövendöli a talkie két lehetőségét a tökéletesedésre: egyrészt a színes filmet, másrészt „a három síkon vetítés” lehetőségét

¹⁵¹ SZABÓ Imre, *A film*, Református Élet, 1936. május 16., 182.

istentisztelet. A Magyarországi Református Egyház, és különösen Ravasz László¹⁵² 1931-ben még olyan lehetőségként tekint az új médiumra, amely csaknem egyedülálló módon képes kiterjeszteni az igehirdetés hatótávolságát: „A mi korunkban az emberi elme csodálatosabbnál csodálatosabb találmányokat fedezett fel. [...] Ezek a találmányok az embereket nem tették sem jobbakká, sem boldogabbakká, mert eddig még nem fordították Isten dicsősége szolgálatára. De van egy közöttük, melyet arra fordítottak s ezért mérhetetlen áldások forrásává válhatik, ha helyesen élünk vele. Ez a rádió, melyet az egész világon felhasználnak istentiszteletek, főképen igehirdetés közvetítésére s ezzel sok százezer emberhez elviszik a Isten igéjének világosságát, mézét és balzsamát. A könyvnyomtatást kivéve, nincs még egy olyan találmány, amelyik Isten országa építésére annyi szolgálatot tenne, mint a rádió.”¹⁵³ Hasonló lelkesedéssel üdvözli a *Református Élet* a gramofonra felvett igehirdetést (amely Ravasz László és Raffay Sándor evangélikus püspök áhítatait tartalmazza) és egyenesen “történelminek” nevezi az új hordozó alkalmazását: „Ennek a kezdeményezésnek történelmi fontossága az, hogy az evangéliumi kereszténység újra modernné válik. Újra a legújabb és leghathatósabb eszközöket használja fel arra, hogy az Isten beszéde

---

¹⁵² RAVASZ László, (1882-1975) református püspök, az MTA tagja. A Kolozsvári Teológiai Akadémia gyakorlati teológiai tanszékének tanára. A *Protestáns Szemle* lap alapító főszerkesztője, a *Református Élet*, valamint a *Magyar Kálvinizmus* alapító szerkesztője. Az *Út* című gyakorlati teológiai folyóirat szerkesztője. Újjászervezte a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot amelynek ügyvezető elnöke,. 1927 és 1944. között a felsőház tagja. Az MTA másodelnöke. Átdolgozta Károli Gáspár bibliafordításának újszövetségi részét.

¹⁵³ RAVASZ László, *A rádiós istentisztelet*, Reformáció, 1931. augusztus, 132.

szertehangozzék.”¹⁵⁴ Az idézett szövegrész, és még inkább a cikk első fele egyértelműen utal arra, hogy a cikk szerzője világosan látja: a technikai médiumok kivételes lehetőségeinek kihasználása történelmileg is fontos eszköz volt az egyházak kezében. A protestáns közvéleményt mindemellett a rádió társadalomra gyakorolt hatása is élénken foglalkoztatta, és – elsősorban a látványosan megduzzadt hallgatói létszámból adódóan – kiemelten fontos szerepet szántak neki a közművelődés, a nemzetnevelés és az oktatás területén.¹⁵⁵

Bármilyen bizakodva tekintenek is azonban a reformátusok az új technikai eszközökre, saját rádióállomásuk nem lévén, közel sem jutnak akkor publicitáshoz, mint szeretnék. Az általunk vizsgált lapok rádióval foglalkozó írásainak csaknem 15%-a foglalkozik azzal, hogy a református egyház (és általánosságban a “keresztyén értékrend”), feltűnően alulreprezentált a Magyar Rádióban. A *Református Élet* nem csupán a szociális érzék hiányát, az átgondolatlan ismeretterjesztő politikát, a nyugati kultúra hazáival szemben való propagálását rója föl a rádió vezetőinek, de egyenesen úgy véli, „a magyar rádió fertőtlenítve van a protestáns elemektől”. Az az ironikus megállapítás, mely szerint Makkai Sándor¹⁵⁶ örömmel látja, hogy „a mérték nem minden egyházzal szemben ugyanaz”, szintén azt támasztja alá, hogy a protestáns egyházak világi, az egyházi műsorokon

---

¹⁵⁴ *Igehirdetés gramofonon*, Református Élet, 1939. december 16., 10.

¹⁵⁵ Vö.: „1942-ben a rádióelőfizetők létszáma 812 ezer volt Ezzel a rádió felelőssége, nemzetnevelő munkájának fontossága szinte be nem látható módon nőtt”. *800.000 Rádióelőfizető*, Református Élet, 1944. március 25., 2.

¹⁵⁶ Makkai Sándor: (1890-1951 tanár, szerkesztő, regényíró. Az erdélyi egyházkerület püspöke, a gyakorlati teológia egyetemi tanára. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság elnöke.

belül pedig katolikus túlsúlyt érzékeltek a rádió műsorpolitikájában. (Ennek orvoslására alapítják meg a „Református Rádióhallgatók Szövetségét”, meggátolandó, hogy „Isten Igéje helyett keserűség és megalázás legyen része annak a tömegnek amelyik [...] fenntartani segít az egész intézményt”¹⁵⁷.) A legélesebb kritika azonban a „megcsonkított istentiszteletek”¹⁵⁸ miatt érte a rádiót. Több sértett hangvételű írás is nehezményezi, hogy a rádió a műsoridőre való tekintettel akár imádság, vagy áldás közben is megszakítja a közvetítést. A lapok szerkesztői gyakran kifogásolják¹⁵⁹, hogy a hatvan perces istentisztelet ötvenöt percre zsugorodott, 1934-ben pedig a *Református Élet* arról tudósít¹⁶⁰, hogy Ravasz nyíltan megtagadta egy istentisztelet közvetítését, mivel a rádió arra kérte, egy Mussolini-nagygyűlés közvetítése miatt rövidítse azt le negyven percesre. Ez a meglehetősen feszült hangú összeütközés talán először szembesítette az Református Egyházat azzal, hogy a hordozó közeg struktúrája, sajátos szabályrendszere akár olyan mértékben lehet képes visszahatni a hordozott tartalomra, hogy az alapvetően veszélyeztetheti a tartalmat magát. (Az eset nyilvánvalóan Luther Scheurlnak írt levelével analóg.) A cikkek azonban arról tanúskodnak, hogy a református egyház olyan hierarchiában képzelte el egyház és média viszonyát, melyben egyértelműen a médiumnak kell igazodnia az egyház elvárásaihoz. Az is jellemző, hogy az egyetlen olyan írás, amely hordozó és hordozott viszonyában egyértelműen a hordozó szempontjainak figyelembevételével érvel – „kevesen gondolnák rá u. is, hogy a fül befogadókésztsége kisebb, mint a szemé. Pedig ez a rádióműfajok

---

¹⁵⁷ *Református rádióhallgatók Szövetsége*, Református Élet, 1934. március 24., 9.

¹⁵⁸ *A rádió és a reformátusok*, Református Élet, 1934. március 24., 14.

¹⁵⁹ MURAKÖZY Gyula, *A rádió*, Református Élet, 1935. március 19., 106.

¹⁶⁰ *A rádió és a reformátusok*, Református Élet, 1934. március 24., 20.

sarkalatos titka”¹⁶¹ – éppen nem vallási természetű: a magyar rádió prózai műsorait vizsgálja.

A rádiós istentiszteletek (református körökben) hatalmas népszerűsége számos, részint profán, részint pedig szakrális természetű problémát is felvetett. Már 1934-ben felvetődött az adakozás kérdése: „Nem igazi református istentisztelet az, amelyikből az adakozás hiányzik”¹⁶². A szerkesztőségi cikk teljes egészében közli dr. Némethy Károly egyházmegyei főgondnok levelét, aki jó példával járva elöl, a rádiós istentiszteletek hallgatása közben otthon is adakozik. A rádiós istentiszteletek és az adakozás problémája időről időre visszatér; szintén a Református Élet közli az alábbi számítást: „Több mint háromezerezer család hallgatja a rádiót, ennek legalább 20%-a lehet református, ha nem több, az országos statisztika szerint ez hatvanezer család volna. Hogyha nagyon keveset veszünk számba, akkor is elgondolkodtató, hogy kb. a református istentiszteletet hallgatja a hatvanezer család közül 10%, vagyis hatezer család, ez jelent legalább 15.000 hallgatót. Ez egy óriási láthatatlan (sic!) gyülekezet. Ennek a gyülekezetnek azonban a református istentiszteletéből hiányzik egy fontos rész, hiányzik a persely.”¹⁶³ A cikk (amely mellesleg két évvel később újra dr. Némethy Károly levelét idézi, ami arra utal, hogy az otthon-adakozás korántsem volt általánosnak nevezhető jelenség) a vizsgált szövegek között egyedülálló abban a tekintetben, hogy a rádiós istentiszteletek hallgatóit „láthatatlan gyülekezetként” aposztrofálva radikálisan kiterjeszti a „református gyülekezet” fogalmát, olyan virtuálisan összekapcsolt

---

¹⁶¹ Cs. SZABÓ László, *A magyar rádió prózai műsora*, Protestáns Szemle, 1938., 457.

¹⁶² *Adakoznak-e a rádiós istentiszteletek hallgatói?*, Református Élet, 1934., 307.

¹⁶³ *A rádiós gyülekezet perselye*, Református Élet, 1936. 35.

közösséget feltételez, amely technikai eszközök segítségével valósítja meg a Máté Evangéliumából ismert igét: „Mert a hol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük”.¹⁶⁴

Ravasz László azonban (amint a következő fejezetben részletesen is látható lesz) nem elégszik meg a hívők puszta összekapcsolásával, bár a rádió kitüntetett jelentőségét Pál apostol Rómaiakhoz írt levelének nevezetes igehelyéből levezethetőnek tartja, („a hit hallásból van”¹⁶⁵) szoros összefüggést feltételezve az akusztikai élmény és a vallásos hit között. Az igehely meglehetősen fontos szerepet tölt be Ravasz „médiaprogramjában” és rendszeresen megjelenik a rádiós istentiszteletek melletti érvelésben.

Miközben Ravasz nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy az Igét személyesen, vagy egy technikai médium által közvetítve tapasztaljuk meg, egy rendkívül fontos kritériumot állít az Isten megtapasztalhatósága elé: *„Úgy kell tehát lennie, hogy még sem elég csupán hallani az Ígét, valami egyéb is kell hozzá [...] Nem az ismeret hiányzik, a hit hiányzik”*¹⁶⁶. Az Istenhez való eljutás eszerint éppen egy nem technicizálható közvetítésen, a hiten keresztül történhet, és pontosan ez az „Élő Egyház” feladata. Az Isten szavának közvetítési modellje azonban pontosan azért különbözik bármilyen más közvetítéstől, mert a tartalom magát a hordozót is megváltoztatja, sőt a befogadó egyik legfontosabb feladata, hogy a befogadás után/közben maga is médiummá váljon, és ez az Isten valódi megtapasztalásának,

---

¹⁶⁴ Mát 18:20

¹⁶⁵ Róm 10:17

¹⁶⁶ RAVASZ László, *Meghallgatni és elmondani = Uő, Legyen világosság*, Bp., Franklin Társulat, 1938, 270.

az üdvözülésnek is a feltétele: „Ha tehát száddal Úrnak vallod Jézus, szíveddel hiszed, hogy Isten feltámasztotta őt a halálból, akkor üdvözülsz” (Róm. 10:9.) A rádió, a gép, Ravasz koncepciójában így válhat a hitetlenség, a hit által meg nem érintettek metaforájává, a rádió ugyanis hiába képes arra, hogy továbbítsa az Igét, (az Isten beszédét) a közvetítés eseménye semmilyen nyomot nem hagy rajta.

Ravasz már a harmincas évek legelejétől kezdve következetesen kiáll emellett a modell mellett, sőt pontosan ebből adódóan nem tekinti a rádiós istentisztelet a hagyományos istentisztelettel egyenértékűnek: „Templomba nem csak azért megyünk, hogy **hallgassuk**, hanem, hogy néma bizonyágtétellel **hirdessük** [kiemelések az eredetiben – MM] az igét.”¹⁶⁷ Az angol rádiótársaság *Református Élet* által közölt kutatásában egyértelműen kijelenti, hogy a rádió, „sokakat elvisz Istenhez de a templomi istentiszteletnek nem riválisa”¹⁶⁸, hiszen a templomi istentisztelet „élőbb, az ember jobban érzi, hogy részt vesz benne”, az otthoni zavaró körülmények pedig szétszórják a figyelmet. A gyülekezet istentiszteletén való személyes jelenlét fontossága mellett érvel Szőke Imre¹⁶⁹ is a *Református Életben* közölt – vélhetően fiktív – riportban. Szőke szintén kiemeli, hogy az istentiszteletet nem szabad „ágyban heverve, mosdatlanul, fésületlenül, pongyolában” hallgatni, ám nagy hangsúlyt fektet az istentisztelet közösségi élményére is: „Az Isten házának ereje nem a megszentelt falakban van, hanem a benne összegyűlő Isten népének közösségében. [...] [a rádiós istentiszteleten] hiányzik az igehirdetővel való közvetlen kapcsolat, elvész a belőle kiáramló

---

¹⁶⁷ RAVASZ László, *A rádiós istentisztelet*, Reformáció, 1931. augusztus, 132.

¹⁶⁸ *Az angol rádiótársaság kutatása*, Református Élet, 1940. január 13., 5.

¹⁶⁹ Szőke Imre: a hódmezővásárhelyi református gyülekezet főgondnoka.

személyes hatás, hiszen közbeiktatódott a gép”¹⁷⁰. A fentiekből mindenek előtt az válik láthatóvá, hogy bár a Magyarországi Református Egyház a rádiót általában igen hatékony eszköznek tekintette a vallásos tartalmak közvetítésében, a szoros értelemben vett szakrális tartalom mediatizálhatósága felé érzékelhető szkepszissel fordult.

Mielőtt azonban megvizsgálánánk a szakrális tartalmak közvetíthetőségének lehetőségeit, térjünk ki röviden a médiumok történetének egyik különös mellékvágányára. Arra a kittleri megfigyelésre nevezetesen, hogy a technikai médiumok megszületésükkor és használatba vételükkor – elsősorban a fénykép, a gramofon, a telefon és a rádió esetében¹⁷¹ – szinte azonnal különböző spirituális tartalmak közvetítő közegei lettek. A technikai médiumok megjelenésével „a halottak és a szellemek technikai értelemben reprodukálhatóvá váltak”, és a könyv helyzetében változás állt be: az írott szöveg olvasóinak és íróinak már „nem volt szüksége többé a képzelőerő (hallucináció) hatalmára. A halottak birodalma kivonult a könyvekből, amelyekben oly sokáig tartózkodott. [...] Többé már nem kizárólag az írás által történhet meg az, hogy egy halott az élők emlékezetében marad.”¹⁷² Ha a kultúra áramába új technikai médium csatlakozik, a médium

---

¹⁷⁰ SZŐKE Imre, *Akik csak rádión hallgatják az igét*, Református Élet, 1944. február 3., 34.

¹⁷¹ KITTLER, *Gramophone, Film, Typewriter*, Stanford, California, Stanford University Press, 1999, 11-14.

¹⁷² „Once memories and dreams, the dead and ghosts, become technically reproducible, readers and writers no longer need the power of hallucination. Our realm of the dead has withdrawn from the books in which it resided for so long. As Diodor of Sicily once wrote: it is no longer only through writing that the dead remain in the memory of the living.” *Uo.*, 10.

közvetítőképesége által a „holtak birodalma”, a spiritualitás is jelentősebb szerepet kap. „A holtak birodalma éppen annyira jelentékenyen van jelen, mint amekkora az adott kultúra tárolókapacitása és az átviteli képesége.”¹⁷³ A medialitás pedig éppen abban különbözik a művészettől, hogy nem kell megküzdenie a szimbolikussal: a fényképezés feltalálása óta a reprodukció olyan nagyfokú hitelességét várjuk el, hogy a kép ne csak hasonlítson a tárgyra, hanem sokkal inkább a tárgy létezése által garantálja a kép a hasonlóságot.¹⁷⁴

„A medialitás mindig már eleve felkínálja saját közegeit a szellemek megjelenéséhez. [...] A Morse-ABC 1837-es feltalálását azonnal az követte, hogy a spiritiszta szeánszok szellemei kopogó jelekkel küldték üzeneteiket a „holtak birodalmából”.¹⁷⁵ A fényképek elmosódó szellemalakjai egyedül csak a hasonlóság valószínűségét hordozták, Edison pedig az éppen akkor felfedezett fonográf tíz használati lehetőségei között a „haldoklók utolsó szavainak rögzítését” is számba vette.¹⁷⁶ Mindez arra a radikális különbségre hívja föl a figyelmet, hogy míg a spiritiszták olyan lehetőséget láttak a technikai médiumokban, hogy azok a

---

¹⁷³ „The realm of the dead is as extensive, as the storage and transmission capabilities of a given culture.” *Uo.*, 13.

¹⁷⁴ V.ö.: *Uo.*, 11-12.

¹⁷⁵ „Media always already providethe appearances of specters. [...] Accordingly, the invention of the Morse alphabet in 1837 was promptly followed by the tapping specters of spiritistic seances sending their messages from the realm of the dead.” *Uo.*, 12.

¹⁷⁶ A telefon feltalálásával egyidőben egy science fiction író, bizonyos Walter Rathenau olyan történetet agyalt ki, melyben a dacotai Temetkezési Igazgatóság az 1898-as év sorozatos élveeltemetési botrányai után, 750000\$-os alaptőkével megalapítja a „Dacotai és Központi Kihantolás Telefonsaságot”, melynek legfontosabb feladata a sírok lakóit is hozzákötni a központi telefonhálózathoz.

„hagyományos érzékek” számára teszik megtapasztalhatóvá a transzcendens jelenségeket, a keresztyén egyházak már kidolgozták a saját, nem technikai jellegű eljárásaikat az Isten megtapasztalására: a szentségeket.¹⁷⁷

A szentségek valamennyi keresztyén/keresztény egyház szerint mediális természetűek: „[a] szentségek a Krisztus által rendelt látható jelek, melyek kegyelmet jelölnek és közölnek”¹⁷⁸ foglalja össze a *Liturgikus Lexikon*. Fontos kiemelnünk a láthatóság és a jelenlévőség fontosságát: a szentségek a vizuális érzékelés számára is hozzáférhetően közvetítik az Isten kegyelmét, és a liturgiában rögzítetten kizárólag akkor szolgáltathatóak ki, ha a személyes jelenlét adott. Erről a felfogásról árulkodik az *Ágostai hitvallás* is: „az Úrvacsorában Krisztus teste és vér valósággal jelen van s kiosztatik a vele élőknek”¹⁷⁹. A *Heidelbergi Káté* 79. kérdésére adott válasz azonban, amely az Úrvacsora szentségét tárgyalja, többszörös közvetítettséget feltételez: „Ugyanis nemcsak arra tanít bennünket ez által, hogy miként a kenyér és a bor földi életünket táplálják, éppen úgy valóságos étel és ital az ő megfeszített teste és kiontatott vére, melyek az örök életre táplálják lelkünket; hanem sokkal inkább (a végből tanítja ezt, hogy) ezen látható jegyekkel és zálogokkal bizonyosakká tegyen a felől, hogy a Szentlélek munkája által oly bizonyosan részesülünk az Ő valóságos testében és vérében, mint ahogy testi szánkba vesszük e szent jegyeket az Ő emlékezetére.” Habár a különböző

---

¹⁷⁷ Tisztában vagyok azzal, hogy az egyes keresztyén egyházak más és más eseményeket tekintenek szentségnek, a szentségeket azonban egységesen mediális természetűnek tartják.

¹⁷⁸ *Liturgikus Lexikon*, szerk. VEREBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, hn., Ecclesia, é.n., 234.

¹⁷⁹ *Az Ágostai hitvallás*, ford. PAULIK János, hn., kiadó nélkül, 1896, 59.

felekezetek nem értenek egyet abban, hogy a kenyér és a bor a szó szoros értelmében *átváltozik-e* Jézus testévé, hasonlóan vélekednek arról, hogy a szentségek kiszolgáltatásakor a hívek a szentségeken keresztül részesülnek az Isten megtapasztalásában. És ez – a szentségek „helyes használata” – valamennyi keresztyén egyház önmeghatározásának sarkalatos pontja: „[Krisztus tanítványai] részt is vesznek a Krisztustól szerzett és az apostoloktól ránk szállott sákramentomokban és azokkal nem élnek másképpen, hanem amint az Úrtól vették.” tanítja a *Második Helvét Hitvallás*; „az egyház a szentek gyülekezete amelyben az evangéliumot tisztán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki” – mondja az *Ágostai Hitvallás*; de a legegységelműbben a II. Vatkáni zsinat fogalmaz saját magát is szentségként definiálva: „Az egyház az üdvösség egyetemes sákramentuma”.

Mindezek fényében az a történeti különbség, amely megosztotta a történelmi keresztyén egyházakat, miszerint a protestáns teológiák szerint nincs szükség külön közvetítő közegre ember és Isten között¹⁸⁰, gyengébbnek látszik, mint az a közös nevező, melynek alapján valamennyi egyház – a szentségek helyes kiszolgáltatásának letéteményeseiként – az egyházat magát definiálja közvetítőként. Ez pedig a technikai médiumok és az egyház viszonyára nézve azzal

---

¹⁸⁰ Vö.: „És mivel egyedül csak egy az Isten, egy a közbenjáró Isten és emberek között, Jézus a Messiás; viszont egy az egész nyáj pásztora, egy ennek a testnek a Feje, végül egy a lélek, egy az idvesség, egy a hit, egy a testamentom vagyis a szövetség: szükségesképpen következik, hogy csakis egy az egyház, amelyet azért nevezünk közönségesnek, mert egyetemes, és a világ minden részén el van terjedve és minden időre kiterjed és sem helyhez, sem időhöz nincs kötve” = A második helvét hitvallás. XVII. RÉSZ.

a következménnyel jár, hogy amennyiben az új, technikai médium maga is képes lenne a szakrális tartalmak közvetítésére, magát az egyház intézményét, összekötő kapocsként való öndefinícióját tenné kétségessé. A szentségek, amelyek ebben az értelemben szakrális tartalmat hordozó médiumok, a liturgiákban rögzítetten nem szolgáltatathatók ki a láthatóság és a jelenlétesség princípiumai nélkül, így technikai mediatizálhatóságuk eleve, deklaráltan lehetetlen.

2.2. Igehirdetés – Ravasz László médiaprogramja

A protestáns lapokban szétszórtan megjelenő, gyakran pillanatnyi és esetleges reflexiókhoz képest Ravasz László református püspök új médiumokkal kapcsolatos meglátásai reflektáltabb, átgondoltabb, tudatosabb, sőt teológiailag is koherens rendszerré állnak, vagy állíthatóak össze. Ravasz kultúraszervezői tevékenységében már a kezdetektől igen fontos szerepet kap a sajtó: „Minden valamirevaló lapnak a főszerkesztője lettem” – jegyzi meg kissé önironikusan memoárjában.¹⁸¹ A nyomtatott sajtó mellett korán felismeri a rádió lehetőségeit is, sőt igehirdetéseit gramofonon is igyekszik hozzáférhetővé tenni. Ravasz teológiával és médiával kapcsolatos elgondolásai legfontosabb forrásának azonban minden bizonnyal nagy prédikációgyűjteményeit tekinthetjük. Az *Alfa és Ómega*,¹⁸² a *Legyen világosság*,¹⁸³ az *Isten rostájában*,¹⁸⁴ valamint a *Korbán*¹⁸⁵ a harmincas évek végén, negyvenes évek elején hihetetlen magas példányszámban¹⁸⁶ jelentek meg, és bár a kilencvenes években csak rövid válogatásokat közöltek újra Ravasz prédikációiból, a

---

¹⁸¹ RAVASZ László, *Emlékezéseim*, Bp., A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 187.

¹⁸² UŐ., *Alfa és ómega*, Bp., Franklin, 1932.

¹⁸³ UŐ., *Legyen világosság*, Bp., Franklin, 1938. (A továbbiakban *LV*.)

¹⁸⁴ UŐ., *Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941. (A továbbiakban *IR*.)

¹⁸⁵ UŐ., *Korbán*, Bp., Franklin, 1942. (A továbbiakban *K*.)

¹⁸⁶ A példányszámokról nem sikerült pontos adathoz jutnom, a személyes tapasztalatom azonban az, hogy kevés református lelkészi hivatal van, ahol ne lennének fellelhetők ezek a kötetetek.

református igehirdetési gyakorlatra, valamint a református közgondolkodásra gyakorolt hatásuk felbecsülhetetlen, és valószínűleg máig ható.¹⁸⁷

Miközben a kálvinista reformáció evidenciának tekinti Luther kijelentését, miszerint Isten és ember között nincsen szükség közvetítőre – a *Második Helvét Hitvallás*¹⁸⁸ Pál levelét idézi: „Egy az Isten, egy a közbenjáró az Isten és emberek között, az ember Krisztus Jézus.”¹⁸⁹ –, Ravasznál tendenciózusan megjelenik az az elgondolás, hogy a közvetítés az egyház egyik legfontosabb feladata. *Add tovább* című prédikációjában így ír: „Krisztus anyaszentegyházának életritmusa, szívverése ebben a szóban fejezhető ki, add tovább, ez azt jelenti, hogy Krisztus egyháza a bizonyágtételben él és a váltság nagy életfolyamának a medre, a vett igazság továbbadása. [...] Mindenki tudja, hogy itt nem olyan közvetítésről, továbbadásról van szó, amelyet az élettelen tárgyak, vagy gépek mívelnek. A jó vezető úgy adja tovább a villanyáramot, a hőt, a világosságot, ahogy vette, mint a vízvezeték a beszivattyúzott vizet. De a lelkek világában másképp [sic!] megy a közvetítés. Itt sohasem adhat éppen annyit át a lélek, mint amennyit vett, mert közbül van az élő személyiség kiszámíthatatlan alkata és sorsa; úgy, hogy minden körülmények között vagy kevesebbet adunk át, vagy többet”.¹⁹⁰ Figyelmet érdemel, hogy Ravasz határozott különbséget tesz élő és élettelen közvetítés között azon az alapon, hogy míg az élettelen közvetítés során nem kell információvesztéssel

---

¹⁸⁷ A gyűjteményes kötetek kissé esetleges szerkesztési elvei jelentősen megnehezítik, hogy Ravasz médiafelfogásának változásait időrendbe helyezzük. A Korbán például nem is közli az elhangzott beszédek, írások születésének időpontját.

¹⁸⁸ *A Heidelbergi Káté és a Második Helvét Hitvallás*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1989.

¹⁸⁹ *1Tim 2, 5.*

¹⁹⁰ RAVASZ, *Add tovább*, IR, I, 130.

számolnunk, az élő, organikus közvetítési modellben a személyiség szükségszerűen eltorzítja a közvetíteni kívánt információt. Ebben a torzításban azonban, amely elsődlegesen mennyiségi természetűnek látszik, nem csupán mennyiségi, de minőségi különbségtételről is beszélhetünk, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Ravasz az *úgy, ahogy* módhatározói szerkezetet használja. Feltűnő az organikus közvetítés célelvősége is, ezt leglátványosabban a folyómeder metaforája mutatja.¹⁹¹

Valószínűleg a reformáció *sola scriptura* elvétől sem függetlenül Ravasz ebben a közvetítésben mindenekelőtt a nyelvnek tulajdonít elsődlegességet, sőt a római katolikus egyháztól való lényegi eltérést is a nyelv különböző szerepében látja: „a mi egyházunk beszélő egyház; mondhatnám azt is, vokális egyház, szemben a katholicizmussal. Mi gondolatban közöljük az Ígét, és ezt kíséri a sákramentom, a katholicizmus sákramentomokban közli az Ígét, és ezt kíséri, ha kíséri, a beszéd.”¹⁹² Részletesen lesz róla szó, de fontos itt is megjegyeznünk, hogy Ravasz a nyelv vokális, akusztikusan megtapasztalható aspektusára koncentrált, amely az egyházszervezet szempontjából mindenekelőtt abban különbözik a magányos bibliaolvasástól, hogy közösségteremtő ereje van.

---

¹⁹¹ A folyómeder metaforája szintén rendszeresen visszatérő elem Ravasz szövegeiben: „A víz szabad, árad, amerre tetszik, de van medre s ha nincs, maga ás; a tenger szabad, de támadnak benne áramok. A szél szabad, de vannak kedvenc útjai, ahol átsuhan, ahol mindig megtalálható. A Szentlélek is szabad és kiszámíthatatlan, de adott törvényt magának, gondoskodott róla, hogy megtalálhassuk; medre, partja, útja, iránya van.” RAVASZ, *Notturmo = IR*, I, 83.

¹⁹² RAVASZ, *Gyakorlati bibliamagyarázat = K*, II, 66.

A *Gyakorlati bibliamagyarázat* című Ravasz-szöveg igen részletes leírását adja annak, hogy a reformáció miért a nyelvet tekinti kiemelt médiumnak. „Egy idő óta világosan látjuk, minden teológiai tájékozódásnak egyetlen kiindulópontja a kijelentés. Amíg Isten ki nem jelenti magát, róla semmiféle ismeretünk nem lehet. Amíg nem *mondja* [kiemelés tőlem – M.M.] meg, hogy Ő ki, nem tudjuk imádni. [...] Istennek egész lénye kijelentés, mint ahogy egész lénye elrejtőzés. [...] Minden emberi határán felül álló őslíra ez, mégpedig olyan életközlés, ahol a közölt élet mindenestől fogva titok, de mindenestől fogva megoldás; kérdés, de felelet is, s éppen ezért gondolat, gondolat, és gondolat! [...] a gondolat logikuma az állítás.”¹⁹³ Az idézet alapján nem csupán arról van szó, hogy Isten kijelentéseit Ravasz egyfajta verbális metaforika segítségével írja le, de magát a létezőt is ebből az isteni kijelentésből eredezteti, sőt ezzel az isteni kijelentéssel azonosítja. „Az Ige [ez a szó Ravasznál viszonylag következetesen nagybetűvel, tulajdonnévként szerepel¹⁹⁴] tehát a teremtő gondolattal azonosítható, amelyben Isten önmagát kijelenti. E kijelentés által maga is él és mindeneket éltet. A világon minden létezőben az Ige rejlik, mert minden lét valamiképpen kijelentés”.¹⁹⁵ Az Ige Ravasz szerint három formában testesült meg: az első a teremtett mindenség, második az „*irodalmi megtestesülés*” (a Biblia), a harmadik pedig Jézus. A három megtestesülés Ravasz szerint „nem egyforma méltóságú, és nem egyforma természetű”. „Természetben valóságos, méltóságban tökéletes a Jézusban való

---

¹⁹³ *Uo.*

¹⁹⁴ Az ige szó helyesírása ingadozik: általában nagy kezdőbetűvel és hosszú í-vel, ritkábban nagy kezdőbetűvel és rövid i-vel. Igen ritkán, de előfordul a kis kezdőbetűs írásmód is.

¹⁹⁵ RAVASZ, *Gyakorlati bibliamagyarázat* = K, II, 66.

megtestesülés, mert itt személy hordozza a személyt; természetben jelképi az irodalmi megtestesülés, mert itt szó ábrázolja az Ígét, s ezért méltósága származtatott [nem eredeti – megjegyzés tőlem, M.M.]; természetben tükör és homályos beszéd által való, azaz hasonlatban jelentkező a mindenségben való megtestesülés, s ezért ennek dicsősége pillanatnyi és kölcsönzött.”¹⁹⁶ A fenti szövegrészlet nem csupán a verbális-vizuális ellentét okán, s nem is csupán abból a szempontból válik érdekessé számunkra, hogy a szót, a verbális „kijelentést” Isten egyik legmagasabb rendű megnyilatkozásának tekinti. Hanem azért is, mert Ravasz az Igével való azonosság fokát, a megtestesülések különböző szintjeit különböző igékkel (az ígét itt grammatikai fogalomként értve) érzékelteti: Jézus *hordozza*, a szó *ábrázolja* az Igét, a teremtett világban pedig csupán „*hasonlatban jelentkezik*”. A hordozás fogalmát az ábrázolással és a hasonlattal szemben a tökéletes (információvesztés nélküli) közvetítésre vonatkoztatja, erre azonban csak Jézus képes, lévén azonos természetű a hordozott tartalommal, míg az *ábrázolás* és a *hasonlat* nyilvánvalóan jelölő és jelölt különböző természetét hangsúlyozza. Ugyanez a hierarchia a jelzők szintjén is megfigyelhető: Jézus *valóságos*, a Biblia *jelképi*, a teremtett világ pedig *homályos beszéd által való*. Fontos megjegyeznünk, hogy miközben Ravasz a teremtett világ „alacsonyabbrendűsége” mellett érvel, azt kimondatlanul is a vizuális észleléssel kapcsolja össze, hiszen azt a Pál levelének ismert igehelyéből vett szerkezetet használja, amely így folytatódik: „Most még tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről-színre”.¹⁹⁷

---

¹⁹⁶ *Uo.*

¹⁹⁷ *IKor*, 13, 12.

Némileg módosított formában, de hasonló elgondolás jelenik meg a *Lélekben és igazságban* című prédikációban is.¹⁹⁸ „Isten többféleképpen jelenti ki magát. Ez az egész teremtett mindenség egy roppant kijelentés. Isten magáról beszél benne, a világ nem csak láthatóvá vált mindenség, hanem képeskönyv az Isten erejéről, és dicsőségéről. A világtörténelem, az embersors is Istennek nagy lírája: film az ő igazságáról, szentségéről és dicsőségéről. De legteljesebb, legtisztább kijelentést Isten az Ő Ígében adta, egyrészt a testté lett Ígében, akiben irgalma jelent meg, másrészt a Szentírássá lett Ígében, melynek minden sora nyílt vagy rejtett, világosan, vagy árnyék alatt, a testté lett Ígére vonatkozik és róla szóló bizonyágtétel. Minél többet és minél magasabbrendű dolgokat mond el Isten magáról, annál kevésbé él testi, tárgyi, anyagi képekkel, annál inkább szellemi módon beszél. [...] amidőn a legmagasabb dolgokat mondja el, [...] már csupa Ígével mondja el.”¹⁹⁹ A szövegrészletet a *Gyakorlati bibliamagyarázat* fentebb idézett szövegével összehasonlítva azt a lényeges különbséget találjuk, hogy Ravasz itt a különböző kijelentéseket (megtestesüléseket) egyértelműen bizonyos érzékszervekhez társítja. A teremtett világot a vizualitáshoz („képeskönyv”, „film”, „kép”, majd meglehetősen következetlenül: „líra”) míg az Ígében való megtestesülést a verbalitáshoz: („mond”, „beszél”). Megfigyelhetjük, hogy a vizualitáshoz köthető kifejezések között a főnevek, míg a verbalitással kapcsolatosak közt az igék dominálnak.

A Ravasz által felrajzolt Isten és ember közti – fogalmazzunk így – „kommunikációs modellben” csak nagyon szűk értelemben beszélhetünk

---

¹⁹⁸ RAVASZ, *Lélekben és igazságban* = IR, I, 161.

¹⁹⁹ *Uo.*, 168.

dialógusról. Ravasz viszonylag következetesen a *társalkodás* és a *kultusz* kifejezéseket használja, az előbbi a közösségi élményt hangsúlyozza, utóbbi pedig a dialógusban résztvevő felek hierarchikus különbségét. A befogadó szerepe először arra korlátozódik, hogy „átvegye az üzenetet”, majd az imádság által válaszoljon rá; ám Ravasz szerint az ember az Istennel való kommunikáció eszközét magát is az Istentől kapta: „a kultusz emberi oldalait Isten készítette elő számunkra, Ő mondta meg, hogy mit, hogyan mondjunk, hiszen imádni sem tudnánk Őt, ha meg nem tanított volna rá: Ti pedig így imádkozzatok”.²⁰⁰ A folyamat, amelyet Ravasz „társalkodásként” aposztrofál, Isten kijelentésének, de nem Istennek magának *közvetlen* megtapasztalását teszi lehetővé: „Isten lélek, és minket olyan lelkekké formált, akiknek Ő elmondhatja, hogy ki Ő, beleállította a maga teremtett világába a közvetlen érintkezést, az öntudatos társalkodás tényét. Isten párbeszédre rendezte be a világteremtést, arra, hogy Ő mondjon valamit az embernek, és az ember feleljen vissza neki. [...] Ehhez a kibeszélhetetlenül nagy dologhoz nincsen szükség közvetítőre. [...] De Istent igazából az ő Igéjével lehet imádni, az Ő Igéjének hirdetése, ígéreteiről való megemlékezés, az Ő nagy tetteinek felemlegetése, parancsolatainak, vigasztalásának meghallgatása, ez az Íge.”²⁰¹

Mivel a befogadó nem képes egyenrangú félként részt venni a párbeszédben, legfontosabb feladatává az válik, hogy továbbítsa az üzenetet: „Üzenetet bízott rám az én Uram és azt el fogom mondani, akár hallgatnak rám, akár nem. Levelet hozok egy nagy királytól, sürgős, fontos, életbevágó levelet. Szegény, remegő, szürke

---

²⁰⁰ Uő., *Gyakorlati bibliamagyarázat* = K, II, 61.

²⁰¹ Uő., *Lélekben és igazságban* = IR, I, 163.

postás vagyok, de a levelet átadom. Az én tisztem csak arra vonatkozik, hogy az átadásban hű legyek, meg ne hamisítsam a levél tartalmát, el ne rejtsem a címzett elől, hozzá ne tegyek semmit. [...] De hogyan lehet az emberi beszéd Isten Ígéje?”²⁰² Az összekötő kapocs Isten és az ember nyelve között Ravasz szerint a Szentírás, amely – mint azt Ravasz részletesen kifejti – Jézushoz hasonlóan egyszerre isteni és emberi természetű. Az üzenet befogadása azonban megváltoztatja a befogadót, és egyúttal arra készíti, hogy a *bizonyágtétel* révén maga is közvetítővé váljon, hiszen „a kezdő állapottól merőben különbözik a végződés állapota: más az ember Isten szava előtt és Isten szava után”. A bizonyágtétel Ravasz koncepciójában performatív aktus, egyszerre tett és szó, a bizonyágtétel szava bizonyítja, hogy a befogadó médiummá vált, tehát megértette az üzenetet. Valószínűleg a nyelv kitüntetett szerepével magyarázható az is, hogy Isten kijelentéseit és a bizonyágtételt Ravasz egyaránt az irodalom metaforájával írja le, a bizonyágtétel három fő funkcióját a három műnimmel azonosítva. „líra, azaz egy belső, a lelket szétfeszítő élettartalomnak gondolatban való kifejezése, [...] ugyanakkor epika is mert nagy tényeket ad tovább, üzeneteket közvetít, [...] harmadrenden szakadatlan dráma, feszültségeket támasztó és feszültségeket megoldó dráma.”²⁰³

Bár Ravasz szembesül azzal, hogy az emberi nyelv mint médium nem ekvivalens Isten nyelvi kijelentéseivel, következetesen amellet érvel, hogy a beszéd „a legmagasabb rangú, képességű és méltóságú lélekkifejező eszköz”. A taglejtésekkel való kommunikáció lehetőségei Ravasz szerint igen korlátozottak, a rajz, vagy a

---

²⁰² Uő., *Gyakorlati bibliamagyarázat* = K, II, 62.

²⁰³ Uo., 68.

plasztika nem képes időrendet, egymásutániségot közvetíteni, és a zene hasznavehetetlensége is nyilvánvaló. „próbáld meg zenével elmondani, hogy ölted meg tegnap hűtlen feleségedet. [...] a nyelv mindezekkel szemben olyan eszköz, mely éppen gondolatok közlésére született.”²⁰⁴ Ha mindezt összevetjük azzal, hogy Isten kijelentéseit Ravasz mindenekelőtt a gondolattal azonosítja, indokoltnak látszik kiemelnünk, hogy a médiumokról való gondolkodásban a nyelvnek tulajdonít kitüntetett szerepet. „Isten Ígében jelenti ki magát, mert Isten szellem, a szellem formális életműködése a különböztetés és állítás, vagyis az ítélet. Az ítélet eredete és eredménye, sőt az ítéletet létrehozó teremtő erő: az Íge. Az Íge legtökéletesebb kifejezése, éppen szellemi természeténél fogva, a beszéd, tehát Istennek legmagasabb önközlése a beszéd. Az Ígének legteljesebb ruhája, öltözete, közvetítője az élőszó, a beszéd.”²⁰⁵

Miközben a fentebb idézett eszmefuttatások elsősorban a templomi igehirdetés kontextusában vizsgálják az isteni kijelentések közvetíthetőségének esélyeit, a református egyháznak már a harmincas évek legelején szembe kellett néznie egy újabb, technikai jellegű közvetítő közeg, a rádió megjelenésével, és ebből adódóan nem meglepő, hogy a rádióban is az igehirdetés újabb eszközét látták. A Református Élet tanúsága szerint Ravasz 1931-ben olyan lehetőségként tekint az új médiumra, amely csaknem egyedülálló módon képes kiterjeszteni az igehirdetés hatótávolságát. „A mi korunkban az emberi elme csodálatosabbnál csodálatosabb találmányokat fedezett fel. [...] Ezek a találmányok az embereket nem tették sem jobbakká, sem boldogabbakká, mert eddig még nem fordították Isten dicsősége

---

²⁰⁴ *Uo.*, 63.

²⁰⁵ RAVASZ, *Gyakorlati bibliamagyarázat = K*, II, 65.

szolgálatára. De van egy közöttük, melyet arra fordítottak s ezért mérhetetlen áldások forrásává válhatik, ha helyesen élünk vele. Ez a rádió, melyet az egész világon felhasználnak istentiszteletek, főképpen igehirdetés közvetítésére s ezzel sok százezer emberhez elviszik az Isten igéjének világosságát, mézét és balzsamát. A könyvnyomtatást kivéve, nincs még egy olyan találmány, amelyik Isten országa építésére annyi szolgálatot tenne, mint a rádió.”²⁰⁶

Fontos kiemelnünk, hogy Ravasz az emberiség találmányai közül éppen két médiumot nevez meg olyanként, mint amely az Isten dicsőségének szolgálatába állítható, s ami a már említett médiummá váló befogadó koncepciójával is összefüggésbe hozható, hiszen Ravasz szerint az emberiség legfőbb feladata Isten igéjének közvetítése. „Mert az Ige csak addig éltet engem, amíg bizonyágtételemen keresztül valakit még megragad, emel és éltet; ha senkinek sem közvetíttem, meghaltam a bennem meghiúsult Ígével. A hit hallásból van: hallgasd meg, és mondd el, amit Isten üzen!”²⁰⁷ Utaltunk már rá, hogy Ravasz Pál apostol Rómaiakhoz írt levelének nevezetes igehelyéből is levezethetőnek tartja a nyelv, és azon belül az akusztikus médium kitüntetett szerepét, szoros összefüggést feltételezve az akusztikai élmény és a vallásos hit között. Az igehely meglehetősen fontos szerepet tölt be Ravasz „médiaprogramjában” hiszen Ravasz az akusztikai élményt egyértelműen a vizualitás és a tapintás elé helyezi: „a hit hallásból van, erről mindenki meggyőződhetik, aki összehasonlítja a vak és a siketnéma lelki életét. A vak született hívő, a siketnéma született kételkedő. Ennek az az oka, hogy a hit világa a láthatatlan valóság birodalma, s a vakra nézve [sic!] minden valóság

---

²⁰⁶ Uő., *A rádiós istentisztelet*, Reformáció, 1931. augusztus, 132.

²⁰⁷ Uő., *Meghallgatni és elmondani* = LV, 269–264.

láthatatlan; viszont a siketnémának csak az a valóság, amit lát és megtapint, a hit dolgai pedig sem nem láthatók, sem nem tapinthatók. Viszont a láthatatlan dolgok hallás útján közöltetnek velünk, s a vak az, aki egész világot hallás útján ismeri meg.”²⁰⁸ Az argumentáció itt érzékelhető párhuzamba kerül Nietzsche: *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*²⁰⁹ című szövegében kifejtett nevezetes Chladni-metaforával: „Elképzelhetünk például valakit, aki egészen süket, és soha hangot, vagy zenét nem érzékelhetett; ahogyan az ilyen ember rácsodálkozik a Chladni-féle hangfigurákra, okukat a húr rezgésében véli fölfedezni, s megesküszik rá, hogy immár tudja, mi az, amit az emberek »hangnak« neveznek, épp úgy vagyunk valamennyien a nyelvvel.”²¹⁰ Míg azonban Nietzsche érvelésében a vizuális észlelés hiánya valóban hiányként (pl. tapasztalathiányként) jelenik meg, Ravasz – éppen mert Ágostonhoz hasonlóan akadályként tekint a vizualitásra – az akadály hiányaként tünteti fel a vizuális észlelés diszfunkcióját. És miközben nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy az Igét személyesen, vagy egy technikai médium által közvetítve tapasztaljuk-e meg, egy rendkívül fontos kritériumot állít az Isten megtapasztalhatósága elé: „Úgy kell tehát lennie, hogy még sem elég csupán hallani az Igét, valami egyéb is kell hozzá. [...] Nem az ismeret hiányzik, a hit hiányzik”.²¹¹

Az isteni kijelentések megértésében az akusztikus – elvileg technicizálható – közvetítés mellett egy nem technicizálható aspektus is megjelenik: a hit. Az Isten

---

²⁰⁸ *Uo.*, 269.

²⁰⁹ Friedrich NIETZSCHE *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* = Atheneum 1992, 3-16.

²¹⁰ *Uo.*, 6.

²¹¹ RAVASZ, *Meghallgatni és elmondani* = *LV*, 270.

szavának közvetítési modellje – amint utaltunk rá – pontosan abban különbözik bármilyen más közvetítéstől, hogy a tartalom magát a befogadót is megváltoztatja, médiummá változtatja, ami (nem mellesleg) az üdvözülés feltétele is: „Ha tehát száddal Úrnak vallod Jézus, szíveddel hiszed, hogy Isten feltámasztotta őt a halálból, akkor üdvözülsz”.²¹² A rádió, a gép, Ravasz szövegeiben azért válhat a hitetlenség, az Isten kijelentése által meg nem érintettek metaforájává, mert hiába képes arra, hogy továbbítsa az Igét, (az Isten beszédét) a közvetítés eseménye semmilyen nyomot nem hagy rajta.

Az eddig idézettek elsősorban a nyelv akusztikusan megtapasztalható szempontjára összpontosítanak, Ravasz azonban különbséget tesz a nyelv orális és szkriptuális aspektusa között is. A *magyar könyv* című szövegében részletesen kifejti, hogy az írás nem csak láthatóvá tette a nyelvet, de az időből a térbe helyezte át, és egyben hatékony archiváló eszközt teremtett: a könyvet.²¹³ Az érvelés maga szintén tudatos és átgondolt médiafelfogásról tanúskodik: „Lelkem és a [...] világ között közvetítő a test. A világról minden híradás a test érzékszervein keresztül érkezik a lélekbe. A léleknek legfőbb gondja, hogy a megérkezés kapuit minél szélesebbre tárja, és kifelé siető üzeneteit [...] minél messzibbre, minél biztosabb úton küldje el. Miféle eszközökkel éri el ezt? Legfőbb eszköz a szó”.²¹⁴ Ravasz az írás későbbi részében hatalmas előrelépésnek tekinti a betű megjelenését „kibeszélhetetlen nagy felfedezés volt mikor a hangot egy kis finom jelben kiábrázolták”. Fontos látnunk, hogy míg a hang Istentől ered (vagy legalábbis kettős, egyaránt isteni és emberi

---

²¹² Róm, 10, 9.

²¹³ RAVASZ, *A magyar könyv* = K, II, 406.

²¹⁴ *Uo.*

természetű) addig a betű és az írás egyértelműen emberi találmány: „a legkülönösebb emberi mesterség”²¹⁵. A nyelvről való elgondolásainak legjobban kidolgozott és legrészletesebb leírását a Petőfi Társaságban *Forradalmak a szó birodalmában*²¹⁶ címmel előadott értekezésében adja. „A beszéd nemcsak szóból áll, hanem mozdulatból is, arc kifejezésből, taglejtésből. [...] Lényeges alkotórész benne a hallgatás, a csend, a némaság. Ezután három „forradalmat”, paradigmaváltást nevez meg (a forradalom szó magyarázata az lehet, hogy a beszéd március 15-én hangzott el) amely a szó történetében lezajlott. Ravasz elgondolásában az egyes forradalmak az isteni nyelv egy-egy funkcióját igyekeznek betölteni, *ám mindig tökéletlenül*. Az első, amikor az ember felfedezi a szó hatalmát (itt elsősorban a varázsigékre kell gondolnunk); ezt Ravasz az isteni nyelv teremtő funkciójával hozza összefüggésbe, erre a fajta nyelvhasználatra többször is az „istenigázó” jelzőt használja. A második az „élő szóval való akarat-elhatározás és rábírás művészete” (amely tulajdonképpen a retorika); itt azonban a beszéd erejét nem önmagából veszi, csak eszköz „végzetes és titokzatos erők kifejezésére és hordozására”. A harmadik forradalom a betű megjelenésével indul meg, „[ám] a beszélőt és a hallgatót, az én és a te személyes kapcsolatát szétválasztotta s közénk odaiktatta a *sekinah*-t, istenséghordó-ládát, a művet.”²¹⁷ Bár a betű nem képes rá, hogy átvegye az isteni nyelv funkcióját, Ravasz szerint alkalmas arra, hogy Krisztus szellemét hordozza, és terjessze. Az eljárás sikerét ebben az esetben a hordozni kívánt tartalom garantálja: „Az Íge a betűben lett

---

²¹⁵ *Uo.*, 407.

²¹⁶ *Uő.*, *Forradalmak a szó birodalmában* = *K,II*, 393.

²¹⁷ Az „égi közvetítők” *Sekinah* és a *Metatron*. *Sekinah* általános értelemben Isten „tényleges jelenlétét” fejezi ki.

állandóvá, szóródott szét a világban, sokszorozódott meg százszor és ezerszer. [...] Egyik legnagyobb ügye a keresztyén misszióknak az, hogy *lelket adjon a betűnek*, [kiemelés az eredetiben – M.M.] töltse meg a betű apró fekete seregét Krisztus lelkével, a világosság, a békesség, a hősiesség és az áldozat lelkével. Rajtuk keresztül áradjon, szövődjék, hassa át a világot a Krisztus szelleme.”²¹⁸

Míg a betűt közvetett, a hangot Ravasz közvetlen tapasztalatként értelmezi. A szó birodalmában bekövetkezett forradalmak – miközben tömegeket képesek megnyerni, s a szó hatótávolságát radikálisan kiterjesztették – nem képesek az isteni eredetű hang uralmát megdönteni: „azt érezzük, hogy az akaratelhatározó, célzatos, rábíró emberi szó mellett, amely most, íme egy összeroppantó világmindenség robajáig fokozódott, meg kell szólalnia egy halk tiszta hangnak. Ez a hang nem azért beszél, hogy valakit megnyerjen, rábírjon, valami célt elérjen: önmagáért szólal meg a csodálkozástól és az elragadtatástól, az örömtől és a szent szomorúságtól, mert valami szépet látott, s nem tudja elhallgatni.”²¹⁹ A pozitív értelemben öncélú, halk, tiszta hang Ravasz szóhasználatában rendre az Isten szavát jelöli: Isten megtapasztalásának leghívebb közvetítő eszköze „a halk tiszta hang, a tiszta költészet, a beszéd – mint öncélú művészet”.

A *halk, tiszta hang* szókapcsolat lesz a vezérmotívuma a *Halk, tiszta szó* című prédikációnak is, amely Illés személyes találkozását értelmezi Istennel. Illés nem képes vizuálisan megtapasztalni Istent: „Isten nem volt a viharban, földindulásban és tűzben, de egy halk tiszta hang hallaték. [...] Hány prófétai és pásztori élet omlott össze, mert Istent tűzben, szélben, e világ elemeiben, a föld mozdulásaiban,

---

²¹⁸ RAVASZ, *Lélek és betű* = IR, II, 319.

²¹⁹ UŐ., *Forradalmak a szó birodalmában* = K,II, 398.

a körülöttünk lévő *látható világ* [kiemelés tőlem – M.M.] vajúdsában és forgatagában kereste. Milyen *áldott látás* [kiemelés tőlem – M.M.], hogy Isten ezek fölött van ugyan, de éppen ezért nincs ezekben. Isten egyetlenegy dologban van benne: az Ő Ígésében és Szent Lelkében.”²²⁰

Többször utaltunk arra, hogy Ravasz bizonyos gyanakvással tekint a vizuális észlelésre. Erre a kérdésre különösen annak fényében érdemes kitérnünk, hogy a szakirodalom úgyszólván evidenciaként kezeli a reformációnak a vizuálitással szembeni kétségeit. A fenti szövegrészletben kétszer is megjelenik a látás, ám igen különböző előjellel: a *látható világ*, amelyben nem pillanthatjuk meg Istent, kétségkívül reformáció és vizualitás szembenállása mellett szolgáltathat érveket. A második esetben azonban az *áldott látás* szókapcsolat sokkal inkább a *tökéletes megértés* metaforájaként olvasható. A tökéletes megértés, a „valóság látása” Ravasz koncepciójában Isten kiváltsága: „Isten magának tartotta fenn a valóságot, s ezzel elrejtette azt a szemeink elől, nekünk pedig kiadta örökségünket, a látszatot”.²²¹ *A hit látása* című gyászbeszédben is éles határt húz a földi látás, és a hit látása közé.²²² „[D]e mi nem földi látásban járunk, hanem hitben. A hitnek az a kiváltsága, hogy láthatatlan dolgokat lát. [...] Amit földi szemünkkel látunk, olyan, mintha egy mécses mellett virrasztanánk az éjszakában, [...] de a hit látása olyan, mint amikor hirtelen fölkél a nap. [...] Hitben járunk nem látásban. A hit lát. Jertek, szóljunk azzal, Akit látunk, Aki nekünk megjelent.”²²³ *A hit látása*, mint a

---

²²⁰ Uő., *Halk, tiszta szó* = IR, II, 207.

²²¹ Uő., *Valóság és látszat* = IR, II, 166. Ez az elgondolás Ravasznál igen gyakran visszatér. Vö. Uő., *Lenni és látszani* = IR, II, 378.

²²² Uő., *A hit látása* = IR, II, 120.

²²³ Uő., 121.

tökéletes megértés metaforája, sajátos módon Ravasz több nekrológiájában is megjelenik, az Ady Lajos felett mondott beszédében így: „És megnyilatkoztak szemei. Láta a szeretet nagy áldozatát, a meghallgatott imádság csodáját, látta a megváltás értelemfeletti titkát, látta a kereszt dicsőségét.”²²⁴

Az állapot, amikor az ember is képes „valóság látására”, Ravasz szerint egyedül Isten kegyelméből következhet be: „a reformációban nemcsak az volt csudálatos, hogy újra megjelent a fény, hanem az is, hogy felnyíltak a régi lecsukott szemek és *meglátták* ezt a világosságot. Hiszen a fény azelőtt is megvolt a világban, de nem volt szem, amelyik lássa. A reformáció tehát a szemeknek a megnyílása. Ez a szó, legyen világosság, ha valakihez intézzük, azt jelenti, *jer és láss* [kiemelések az eredetiben].”²²⁵ Mindez akár úgy is értelmezhető, hogy Ravasz (és a reformáció) nemhogy idegenkedne a vizuálistól, hanem egyenesen olyan kitüntetett pozíciót tart fenn számára, amely egyedül Isten, és az Isten által megáldott ember kiváltsága. Jogosan vethető fel ezután a kérdés: az ekként értett vizualitás hogyan módosítja a verbalitás helyzetét?

A fenti szövegben Ravasz médiakonceptiójának egy újabb sajátosságát figyelhetjük meg: a vizualitás gyakran Isten verbális kijelentéseivel együtt jelenik meg, sőt, legtöbbször éppen a verbális aktusok következményeként: „akkor derül fel először az isteni műalkotásnak a születési titka, amikor megzendül a szó: *Legyen világosság!*”²²⁶ Az ember feladata ebben az esetben is az, hogy médiummá váljon, és továbbítsa a befogadott fényt. „Isten örök Ígéje: *Legyen világosság,*

---

²²⁴ RAVASZ, *Mester, hogy lássak* = IR, II, 127.

²²⁵ Uő., *Legyen világosság* = IR, I, 94.

²²⁶ Uő., 92.

nemcsak a legnagyobb ajándék, de a legnagyobb *feladat* is. Minden világosító testre áll a parancs: *fogd fel a fényt és add tovább*. [...] Ehhez Isten kiválasztása kell, az, hogy Isten ajándékozzon meg azzal, hogy *fényforrások és fényközlők* lehetünk [kiemelések az eredetiben].²²⁷ Ravasz azonban a továbbközlés eseményét újra csak a verbális médiumon keresztül tudja elgondolni, a vizuálist pedig metaforikus szinten hagyja: „Ha vettél világosságot, akkor tudsz adni. Hogyan adhat az ember világosságot? Adhat először is bizonyágtétellel, amikor ajkán megszólal az örök Íge tanítása”.²²⁸ Hasonlóan összefonódik a verbalitás a tapintással is. Istent gyakran megáldó, megtartó, sőt „megszólító kézként” ábrázolja Ravasz: „Istennek ismeretlen keze az, amelyik teremtette ezt a mindenséget [...] amelyikről nem tudjuk, mikor hív, és mikor fog újra visszahívni. [...] Ismerjük meg ezt a kezet, azaz ismerjük meg a minket személyesen gondozó, egyénileg pásztoroló, minket megszólító és megváltó Istent.”²²⁹ A *Szólj Uram* című prédikációban pedig így: „Szólj és vezessen kezed”.²³⁰

Ravasz koncepciójának legérdekesebb sajátága éppen az, hogy pontosan a reformáció által elutasított vizualitással kapcsolatban tér vissza a reformációnak Isten és ember közti közvetítőket elutasító álláspontjához, sőt, talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy maga az állítólagos elutasítás is ebből az elgondolásból vezethető le. Ravasz a „valóság látását” következetesen a tökéletes megértés metaforájaként használja: „bizonyos, hogy a Szentlélek első munkája azzal kezdődik: egyszer egy pillantást vetünk az Úr arcára és meglátunk rajta valami szívetfogó dicsőséget.

---

²²⁷ Uo.

²²⁸ Uo.

²²⁹ RAVASZ, *Ismeretlen kezek* = IR, I, 121.

²³⁰ UŐ., *Szólj Uram* = IR, II, 47.

Ebből világos az is, hogy ennek az ismeretnek közvetlennek kell lennie. [...] De aki közvetlenül nem pillantotta meg, hiába olvas el egész könyvtárakat, Krisztust elméletileg, mások beszéde után megismerni nem lehet.”²³¹ A közvetlen, közvetítők nélküli tapasztalat tökéletes megértést eredményez, és megfordítva, a tökéletes megértés feltétele a közvetítők nélküli tapasztalat. „És ha egy egész divatos intézményrendszert épít fel az ember és azt elnevezi közbenjáró anyaszentegyháznak, az sem tudja pótolni a léleknek Krisztussal való találkozását, azt, hogy fedetlen orcával szemtől szembe nézzen egymással Krisztus és menyasszonya, a halhatatlan lélek.”²³²

---

²³¹ Uő., *Átalakító ismeret* = IR, I, 73–74.

²³² Uo., 74.

2.3. Oktatás – A protestáns iskolarendszer irodalmi tankönyvei: Zsigmond

Ferenc Magyar irodalmi olvasókönyve

1938 és '40 között a Budapesti Református Gimnázium VIII osztályának tanulói, Zsigmond Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története* című tankönyve alapján egy – mai szemmel nézve meglehetősen életszerűtlen – formailag talán leginkább kátéként definiálható könyvet állítottak össze, amely 1940-ben meg is jelent. Efféle kérdéseket tartalmaz:

„1. Kérdés: Mi az irodalom?

Válasz: Az irodalom fogalmának feltétele és alapja az írásbeliség. Valaki megír valamit mások számára. Maga az irodalom szó is az ír ige származéka.

2. kérdés: Mely tényezők alkotják az irodalom fogalmát?

Válasz: A lelke tartalmát kifejező író, az általa létrehozott írásmű és az olvasóközönség.

4. kérdés Miért nem lehet azonosítani az írásműveket az irodalommal?

Válasz: A megírt könyvek még nem irodalom, csak akkor válnak azzá, ha a szerző gondolatait közvetítik az olvasók számára, azaz olvassák őket.

7. kérdés: Mi tehát az irodalom, mint viszonyfogalom?

Válasz: Az irodalom az a szellemi viszony, amelyet az írók és olvasók között írásművek létesítenek.

8. kérdés: Mit vizsgál az irodalomtörténet?

Válasz: Ennek a szellemi viszonyoknak a fejlődési folyamatát.”²³³

---

²³³ *A magyar irodalom története kérdésekben és feleletekben*, Bp., Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1940, 7-9.

Miközben a hazai irodalomtudomány egyre nagyobb figyelmet fordít a XX. század első felének jelentős irodalomtörténeti, irodalomelméleti teljesítményeinek hatástörténeti vizsgálatára, meglehetősen kevés szó esik arról, az egyes elméleti törekvések milyen hatásfokkal jutnak, jutottak el a szélesebb közönséghez, például a középiskolai oktatás szintjére. A gimnáziumi tankönyvek jelentős kanonizáló potenciálja valószínűleg nem szorul igazolásra, ezért pontosan a hatástörténet vizsgálata szempontjából válik fontossá, a tankönyvek milyen irodalomtörténeti, irodalomelméleti előfeltevéseket közvetítenek. A protestáns sajtó és Ravasz prédikációinak vizsgálatán keresztül a protestantizmus sajátos médiafelfogására derült fény, ezen a ponton azonban célszerű az egyházi nyilvánosság harmadik lehetséges fórumát, az oktatást is szemügyre vennünk. (A vizsgálandó tankönyvek körét az 1930-tól 1945-ig terjedő időszakban a protestáns iskolarendszerben forgalomban lévő irodalomtankönyvekre korlátoztam.)

A vizsgált időszakban a tankönyvkiadás meglehetősen szigorú állami szabályozás alá esett: az 1925-ben kiadott új tankönyvrendelet az 1896 óta érvényben lévő kétlépcsős jóváhagyási rendszer helyett (egyéni bírálók – miniszteri jóváhagyás) háromlépcsős rendszert vezetett be, harmadik elemként létrehozva a Tankönyvügyi Bizottságot. Szebenyi Péter szerint a diktatórikus szabályozás irányába hatott az az 1932-ben hozott kultuszminiszteri rendelkezés, amely öt évre betiltotta az alsó- és középfokú iskolákban a tankönyvek cseréjét, és az is, amelyik 1933-ban az állami rendelkezés alatt álló elemi iskolákban egységes tankönyvek használatát írta elő. „Ennek ellenére – véli Szebenyi – 1945-ig a viszonylagos tankönyvszabadság nem szűnt meg. A tantárgyanként és évfolyamonként egyetlen, minden iskola számára

kötelező tankönyv ötlete csak a második világháborút követően merült fel.”²³⁴ A szabályozás természetesen a felekezeti iskolákra is kiterjedt, ám – egy államilag előírt minimum teljesítésén felül és minisztériumi engedélyezéshez kötve – meghagyta az illetékes egyházi hatóságok döntési jogkörét. Arra vonatkozóan, hogy az egyes egyházi iskolákban milyen tankönyveket használjanak, az egyház belső szabályozásai adtak iránymutatást:

„A használható tankönyveket és taneszközöket az illető egyházkerület jelöli ki, s az egyetemes konventhez tudomásul fölterjeszti, s a kijelöltek sorából a használandókat az illető intézetek tanártestületei választják. Az egyes tanártestületek, valamint egyes tanárok is ajánlhatnak indokolt fölterjesztéssel az egyetemes konventnek tankönyveket elfogadásra”²³⁵ írja az 1880-ban megjelent *A középiskolai oktatás szervezetének szabályzata a Magyarországi Református Egyházban* című kiadvány. Hasonló elvet követ 1927-es *A magyarországi református középiskolák rendtartása* is: „A tanári kar különös gondot fordítson arra, hogy a tanintézetben használt tan- és segédkönyvek a tudomány színvonalán álljanak s amennyiben a tárgy természete megengedi, református szellemben legyenek írva.”²³⁶

A felekezeti iskolák, különösen a humán tárgyak oktatásában, élve a rendelkezések nyújtotta lehetőséggel, önálló tankönyvsorozat alapján tanítottak. A katolikus iskolákban az elemi iskolától, a református iskolákban pedig a gimnáziumtól

---

²³⁴ SZEBENYI Péter, *A történelemtankönyvekre ható tényezők történeti változásai*, Iskolakultúra, 2001/9, 18.

²³⁵ *A középiskolai oktatás szervezetének szabályzata a Magyarországi Református Egyházban*, k.ny.n., 1880, 7.

²³⁶ *A magyarországi református középiskolák rendtartása*, k.ny.n., 1927, 37.

kezdve voltak rendszerben saját irodalomtankönyv-sorozatok, amelyek nem csupán tartalmi szempontból szolgálták az egyes egyházak sajátos felekezeti elvárásait, de pedagógiai, elméleti alapvetéseikben is eltértek egymás, és az állami fenntartású intézmények tankönyveitől.

Módszeres gimnáziumi irodalomtörténet-oktatásról 1850-től egészen a XX. század közepéig (a különböző iskolarendszerektől függetlenül) csak a 17-18 éves korosztály esetében beszélhetünk. Pontosan a központosítatlan rendszerből adódóan rendkívül nehéz lenne az ország valamennyi református gimnáziumi tankönyvének történetét nyomon követni, ám a református gimnáziumok irodalomtörténet-oktatásának elméleti orientációit mutathatja a Debreceni Református Kollégium nagyon pontosan dokumentált irodalomtankönyv-listája²³⁷. Szegedi Sándor 1853-tól nyolc éven át volt a debreceni kollégium tanára, pedagógiai módszereiről, tanórái tényleges anyagáról viszonylag keveset tudunk, a feljegyzésekből az derül ki, hogy az irodalomtörténetet Toldy Ferenc műveiből összeállított kéziratok alapján tanította. Toldy Ferenc irodalomtörténetét 1865-től Imre Sándor *Magyar irodalomtörténete* váltotta föl, Imre Sándor tankönyve, mely sokkal inkább kultúrtörténetként, semmint irodalomtörténetként definiálható, számos református gimnáziumban használatban volt.²³⁸ Imre Sándor tanszékét 1874-ben Géresi Kálmán vette át, aki a műközpontú elemzés híve volt, 1890-1933-ig pedig Beöthy Zsolt irodalomtörténetét oktatták. Bár a teljes református oktatási rendszerre egyetlen példából nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk, ebből a

---

²³⁷ <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=14>

²³⁸ (Kolozsvár, Szászváros, Zilah, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagykőrös, Kecskemét stb).

felszínes felsorolásból is látható, hogy a református gimnáziumokban használatos irodalomtankönyvek a legkorábbi időktől kezdve törekedtek arra, hogy megjelenítsék koruk tudományos eredményeit.

Az 1932-33-as tanévben az ország több jelentős református gimnáziumában, így Debrecenben és Budapesten is Zsigmond Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története*²³⁹ című munkáját kezdték tanítani. Zsigmond könyve a Jékely (Áprily) Lajos, Kerecsényi Dezső²⁴⁰ és Vajthó László által szerkesztett *Magyar olvasókönyvet*²⁴¹ váltotta a gimnázium hetedik osztályában, lényegében ez utóbbi irodalomtörténeti és részben elméleti igényű rendszerezésének tekinthető. A vizsgált időszakban Magyarországon három gimnáziumi irodalomtankönyv-sorozat volt forgalomban. Zsigmondé mellett a Prónai Antal által írt, Alszeghy Zsolt²⁴² és Sík Sándor által átdolgozott *A magyar irodalom története*²⁴³ a Szent István-Társulat kiadásában, és a Pintér Jenő nevével fémjelezett, Bence István által átdolgozott *A*

---

²³⁹ *A magyar nemzeti irodalom története középiskolák VII-VIII. oszt. számára*, szerk. ZSIGMOND Ferenc, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1932-33.

²⁴⁰ Kerecsényi Dezső a Protestáns Szemle felelős szerkesztője, az MTA Irodalomtörténeti Bizottságának meghívott tagja, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság jegyzője. Horváth János tanítványaként tartják számon.

²⁴¹ *Magyar olvasókönyv*, szerk. JÉKELY Lajos, KERECSENYI Dezső, VAJTHÓ László, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1939.

²⁴² Dr. Alszeghy Zsolt: c. gimnáziumi igazgató. Egyetemi magántanár, 1940. dec. 30-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának magyar irodalom ny. r. tanárává nevezték ki. Akadémikus, a Képzőművészeti Főiskola magyar irodalom tanára. Az Irodalomtörténet c. folyóirat szerkesztője. A Közoktatási Tanács és a Szent István Akadémia r. tagja, a Tanárképző Intézet előadó tanára

²⁴³ PRÓNAI Antal, *A magyar irodalom története a középiskolák VII. és VIII. osztálya számára*, átdolg. SÍK Sándor, ALSZEGHY Zsolt, Bp., Szent István Társulat, 1927.

*magyar irodalom története*²⁴⁴. A katolikus iskolákban elsősorban Prónai és Pintér, a református gimnáziumokban Zsigmond Ferenc és Pintér Jenő könyvét tanították, hiszen a szabályozások alapján a rendszer elvileg átjárható volt (Pintér Jenő könyvének borítóján mind a katolikus, mind pedig a református és evangélikus egyház engedélyező határozata fel van tüntetve).

A Jékely, Kerecsényi és Vajthó-féle *Magyar olvasókönyv* első gimnáziumtól negyedikig terjedő könyvei irodalmi szemelvényeket közölnek tematikus bontásban (*magyar múlt, magyar táj és élet* címszavak alatt). A harmadik évtől kezdve azonban ez kiegészül egyfajta rövid „irodalomismereti” ismétléssel, összefoglalással is (az összefoglaló kitér az olvasókönyvben található írásművek szerkezetére, formájára és stílusára). Ez az irodalomismereti fejezet évről évre bővül, és egyre rendszerezettebb formát kap, sőt az ötödikes tankönyv utolsó, ismétlő fejezete váratlanul, ám korántsem előzmények nélkül, bevezeti az *író*, az *olvasmány*, az *olvasóközönség*, és az *irodalom* fogalmát:

„Ha ezt a szót: irodalom kimondjuk, akkor először is egy olvasmányunk jut eszünkbe [...] tudjuk azt is, hogy ezek tartalmuk, formájuk tekintetében különböznek egymástól (elbeszélés, dal, dráma stb.; próza, vers). Aztán eszünkbe jutnak íróik. Némelyiknek ismerjük életkörülményeit, sőt még gondolkozási módját, érzelmi világát is. Azzal, hogy műveiket olvastuk, mi is részesei lettünk gondolat- és érzelmi világuknak. Ez a világ érdekel bennünket, lelkünket és szellemünket pedig alakítja, gazdagítja és nemesíti. Mi vagyunk a művek

---

²⁴⁴ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története*, átdolg. BENCE István, Franklin-társulat, Budapest, 1943.

olvasóközönsége. Az irodalom az a szellemi kapcsolat, amely írók és olvasók között jön létre megírt művek közvetítésével.”²⁴⁵

A fenti meghatározás természetesen – jóllehet jelöletlenül – Horváth János alapviszony-fogalmát idézi²⁴⁶, miszerint az irodalom „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”²⁴⁷. A tankönyv meghatározása, vélhetően didaktikai megokolásból, a *viszony* szót kapcsolatra cseréli, ám Horváth definíciójának valamennyi lényeges elemét (*közvetítés, írott mű, olvasó*) megtartja. Első ránézésére szerkesztői következtetlenségnek tűnik, de a hatodikos tankönyv ismétlődő fejezete semmilyen irodalom-meghatározást nem ad (noha, mint látni fogjuk, az *alapviszony* mint előzetes feltételrendszer továbbra is fontos szerepet kap), viszont két, az eddigiekben nem tárgyalt fejezettel bővül, amelyek *Az író és közönség*, valamint *Az irodalmi élet* címeket viselik. A gyakran csak néhány soros összefoglalók éppen nem hangsúlytalanok, rövidekségből adódóan inkább afféle minimum-tudásanyagként válnak meghatározhatóvá. A fejezetek nem csupán a közönség szerepével számolnak, de az irodalom lehetséges hordozójaként a kor legmodernebb technikai médiumait is megemlíti.

---

²⁴⁵ *Magyar olvasókönyv a protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok V. osztályának*, szerk. JÉKELY Lajos, KERECSENYI Dezső, VAJTHÓ László, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1939, 197.

²⁴⁶ Az alapviszony-fogalom horváthi eredete – ha figyelembe vesszük, hogy a tankönyv egyik szerkesztője Kerecsényi Dezső – jól védhetőnek látszik.

²⁴⁷ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922, 196.

„A közlés és megörökítés vágyában mindig benne rejlik, hogy kinek vagy kiknek szól az idői mondanivaló”²⁴⁸ „Az irodalmi élet az írók és olvasók közössége, hogy ez a közösség létrejöjjön és állandósuljon, különféle intézmények és szervezetek gondoskodnak. A nyomdák, a kiadóhivatalok, könyvkereskedések, könyvtárak, színházak és újabban a rádió azok az intézmények, melyek hivatása az, hogy az írók alkotásait eljuttassák a közönséghez. A könyvkiadás a mű terjesztéséhez a hírverés sok fajtáját szokta használni”²⁴⁹

Bár a fenti szövegrészek nyilvánvalóan részletesebb elemzést igényelnének, hadd utaljak itt most Kulcsár-Szabó Zoltán megfigyeléseire, aki Horváth János és Thienemann alapviszony-felfogásának különbségét éppen az alapviszony két alapvető mediális teljesítményének, a rögzítés és a közvetítés hangsúlyainak különbségében látja²⁵⁰, nevezetesen abban, hogy Horváth a rögzítésből, Thienemann pedig a közvetítésből indul ki. Annak elismerése mellett, hogy a tankönyv szerzője a megörökítés és a közvetítés mozzanatát egyaránt fontosnak látta, a közvetítő közegek szerepének ilyen mértékű hangsúlyozása (különösen a rádióknak mint a mű lehetséges médiumának megemlézése) valószínűleg inkább Thienemanntól eredeztethető, és – jegyezzük meg azonnal – nem csupán korának tankönyvkiadásában példa nélküli. Kulcsár-Szabó Zoltán többek közt Poszler

---

²⁴⁸ *Magyar olvasókönyv a protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok VI. osztályának*, szerk. JÉKELY Lajos, KERESZÉNYI Dezső – VAJTHÓ László, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1939, 223.

²⁴⁹ *Uo.*

²⁵⁰ Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az alapviszony Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006, 46.

Györgyre hivatkozva amellett érvel, hogy Thienemann és Horváth alapviszony-felfogása közti különbség Levin L. Schücking ízlésszociológájának az *Irodalomtörténeti alapfogalmakra* tett hatásával is magyarázható. Különösen a tankönyv *hírverésre* vonatkozó, látszólag hangsúlytalan megjegyzésével kapcsolatban érdemes hosszabban idéznünk Kulcsár-Szabó Zoltánt: „[Schücking] – bár az irodalom áruként való felfogását elveti – az irodalmi produkciót meghatározó ízlést következetesen és kizárólag a közönség és a közvetítés fejlődésére vezeti vissza. Ez a szociológiai szemszög Horváthnál ebben a formában aligha volna fenntartható [...] Thienemannál azonban sokkal inkább”²⁵¹. A *Magyar olvasókönyvből* származó idézet feltűnő hasonlóságot mutat ezzel a koncepcióval, ami szintén megerősítheti azt a gyanút, hogy a tankönyv irodalomszemléletének forrásai közt nem csupán *A magyar irodalom fejlődéstörténetét*, de az *Irodalomtörténeti alapfogalmakat* is joggal kereshetjük.

A hetedik osztályos, immár Zsigmond Ferenc által szerkesztett *A magyar nemzeti irodalom története* megtartja a tankönyv olvasókönyv jellegét, a kötetben elsősorban irodalmi szemelvényeket találunk. Zsigmond minden egyes fejezet végén viszonylag terjedelmes irodalomtörténeti áttekintést nyújt, külön közölve az adott szövegekről szóló legjelentősebb szakirodalom listáját is. (A könyvben értelemszerűen nincsen névmutató, de elsősorban Pintér Jenő *Irodalomtörténetére*, Horváth Jánosra, Bayer Józsefre, Beöthy Zsoltra és Ravasz Lászlóra hivatkozik).²⁵²

---

²⁵¹ *Uo.*, 46.

²⁵² Gyakori hivatkozások még: Császár Elemér, Alszeghy Zsolt, Kéky Lajos, Bajza József, Tolnai Vilmos, Riedl Frigyes

A tankönyv egy hosszadalmas előszóval indul, amelyben Zsigmond így határozza meg a tankönyv célját:

„Könyvem összeállításában nem az eredetieskedés szándéka vezetett. Ellenkezőleg, eljárásom lényege: a Beöthy-féle tankönyv elméleti anyagának erős megrostálása és helyenként korszerű módosítása. A korszerű módosítás legszembetűnőbb a bevezető fejezetben és a középkori irodalomról szóló részben; itt Horváth János irodalomelméleti felfogását és 'A magyar irodalmi műveltség kezdetei' c. munkájának megállapításait vettem át. Másutt, több helyen, Pintér Jenő műveiből nyertem okulást.”²⁵³

Árulkodó lehet, hogy Zsigmond nem a Beöthy tankönyvében tárgyalt szövegtörzset felől látja tarthatatlannak Beöthy Zsolt könyvét, hanem elsősorban annak „elméleti” előfeltevéseivel nem ért egyet (miközben az elméleti változtatások természetesen jelentős tartalmi változtatásokat is eredményeztek). Ezen a ponton az a kérdés vethető fel, ha Zsigmond Pintér Jenőre mint alapvető forrásra tekint – miközben az adott időszakban Pintér tankönyve is forgalomban van –, mi készítheti arra, hogy különálló tankönyv készítésébe kezdjen. Egyszerűbben fogalmazva: hol tud Zsigmond Ferenc könyve mást, esetleg többet nyújtani Pintérénél és természetesen Prónainál? Pintér, Prónai és Zsigmond tankönyvei mindenek előtt irodalomszemléletükben különböznek egymástól. Zsigmond könyve, nyilvánvalóan nem függetleníthetően elméleti megfontolásaitól, kora középiskolai tankönyvkiadásában szerkezetileg egyedülálló megoldást alkalmaz – lényegében egy kommentárokkal ellátott szöveggyűjtemény. Pintér és

---

²⁵³ ZSIGMOND Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Debrecen, Városi Nyomda, 1932, 3.

Zsigmond felfogása több hasonlóságot is mutat – például a korszakolás tekintetében, Zsigmond a bevezetőben hosszasan szabadkozik a korszakolás tökéletlenségével kapcsolatban, majd „jobb hiányában”²⁵⁴ Pintér Jenő korszakbeosztását veszi át, apróbb módosításokkal.

„A fejlődés során irodalmunk egységes egésze nem szakad szét darabokra, hanem csak szerves ízületekre tagozódik. E tagozódás egyes részeit korszakoknak szoktuk nevezni, de ezt a korszakokra bontást eddig még nem sikerült tudományos helyességgel elvégezni, a szerves ízületek számát és helyeit jól kitapintani. Egyelőre nem az irodalom szervezetének belső törvényei szerint történik irodalmunk korszakokra tagolása, hanem olyan elv alapján, amelyet szomszédság és rokonság fűz az irodalmiság fogalmához, de nem azonos ezzel s kívülesik rajta. Irodalmunk korszakainak határait – egy kivételével – politikai történelmünk egy-egy fontos mozzanatához kötjük és így különítjük el egymástól. Pedig az effajta felosztásmód már csak azért sem kielégítő, mert az irodalmi korszakos módosulások között nem olyan világosak és rögtönösek az átmenetek, hogy egy-egy évszámmal lehessen megjelölni őket.”²⁵⁵

Látható, hogy bár Zsigmond elvi szinten nem mond le a korszakolás lehetőségéről, nem csupán a hagyományos, „kilométerkő-elv”²⁵⁶ tarhatatlanságával szembesül, de kizárólag olyan korszakolási szisztémát tartana elfogadhatónak, amely – az irodalmi viszonyrendszeren kívüli szempontok figyelmen kívül hagyásával – az

---

²⁵⁴ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, szerk. ZSIGMOND Ferenc, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1941, 9.

²⁵⁵ *Uo.*

²⁵⁶ Vö.: HANSÁGI Ágnes, *A korszak mint konstrukció és mint időtapasztalat, információ, kommunikáció = Uő, Klasszikus – korszak – kánon*, Bp., Akadémiai, 2003, 26.

irodalomból önmagából volna képes rendszert alkotni. (A kritika így természetesen nem magára a korszak fogalmára, inkább a korszakhatár pontos datálhatóságára vonatkozik.) Az adott keretek közt aligha róható fel Zsigmondnak, hogy nem kísérel meg olyan korszakfogalmat alkotni, amely összeegyeztethető lenne a később részletezendő fejlődés fogalmával, de önmagában az a tény is figyelemre méltó, hogy szembesíti (alig tizenhét éves!) olvasóit a Hansági Ágnes által a modernista korszakelméletek minimálfeltételeként megjelölt *differenciálás* problematikusságával.²⁵⁷

Mint Zsigmond maga is szabadkozik, a tankönyv „jobb hiányában” az „irodalomelőtti” kort nevezi meg első „korszakként”, illetve (egyébként Pintérhez hasonlóan) Horváth János *Az irodalmi műveltség kezdetei* című szövegének bevezetőjét idézi, amelyben Horváth – mint ismeretes – az írásbeliséget aposztrofálja az irodalom fogalmának előfeltételeként, így ezt a kort nem is tartja korszaknak. (Prónai, aki első korszakként az „ősmondák koráról” beszél, egyáltalán nem szembesül ezzel a problémával.).

Itt szükséges egy rövid filológiai kitérőt tennünk. Az 1938-ban megjelent *gimnáziumi tanterv* az 1924-es reformhoz képest megerősítette az úgynevezett *nemzeti tárgyak* (magyar nyelv, magyar irodalom, magyar történelem) szerepét, ugyanakkor lényeges tartalmi változtatásokat hozott a gimnáziumi irodalomoktatásban: a magyar nyelv és irodalom tananyagából ekkortól kimaradt a poétika, a retorika és a stilisztika, helyüket a gimnázium utolsó két évfolyamában

---

²⁵⁷ Uo.

az irodalomismeret és a módszeres irodalomtörténet vette át.²⁵⁸ Zsigmond kénytelen volt átdolgozni a tankönyvet, a szöveg címét is *Magyar irodalmi olvasókönyvre* változtatta. (Ez az átdolgozott tankönyv nem szerepel egyik irodalmi lexikonban sem, egyetlen fellelhető példányát a Pedagógiai Könyvtárban találtam – felvágatlanul.) Míg Pintér és a 32-es Zsigmond-könyv a Horváth-idézettel lezártnak tekinti az írásbeliség kérdését, *A magyar irodalmi olvasókönyv* 1941-es kiadása az alábbi rövid magyarázó jegyzettel egészíti azt ki:

„Az olvasás elterjedése előtt is keletkeztek olyan művek, melyek szellemi viszonyt létesítettek a mű megalkotója és több-kevesebb embertársa között. Az ilyen mű az élőszó szárnyán jutott el a közönséghez, amely természetesen nem olvasó-, hanem hallgató-közönség volt, tehát mindig jelenvaló közönség. Az ilyen műnek nincs pontosan megállapított szövege.[...] A le nem írott (meg nem rögzített) művön minden előadás alkalmával akaratlanul is történik több-kevesebb változás; [...] A hallgatókat nem is a szerző, nem a mű szellemi tulajdonosa érdekli, hanem az előadó. Az élőszó útján való közvetítés korában a szerző névtelen és ismeretlen marad. Ilyenkor is törekszik a szerző és az előadó a mű szövegének valamilyen megrögzítésére: (az írástudatlan emberek emlékezete erősebb is a mienknél], s jobban meg tud őrizni terjedelmes műveket is szó szerinti hűséggel; de segíti is a szerző vagy a gyakorlott előadó az emlékezetet alakító műfogásokkal [...]. Az írásbeliség előtti kor e nemű termékeiről semmi bizonyosat nem tudunk, de, hogy az élőszó útján miként lehet szellemi viszonyt közvetíteni, azt megérteti velünk az ú. n. népköltészet melyet

---

²⁵⁸ Vö.: PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 632.

már régóta módunkban van megfigyelni [...] A közönség a füle útján ismeri meg a művek szövegét (és dallamát)”²⁵⁹

A hosszadalmas idézet valószínűleg ismerősen cseng: a szöveg az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*²⁶⁰ Jelenvaló közönség fejezetének összegzését tartalmazza, lényegében az *Alapfogalmak* 68-69. oldalának összefoglaló, rövidített változata. Ha egyetlen részletből nem vonhatunk is le messzemenő következtetéseket, már itt jelezhető, az a tény, hogy Zsigmond éppen a közismerten közvetítésközpontú thienemanni irodalomfelfogást idézi meg, valószínűleg összefüggésbe hozható a „protestáns hagyomány” média iránti tradicionális érdeklődésével is. Effajta eljárásra Zsigmond tankönyvének 32-es kiadásában is találunk példákat, ám a 41-es kiadás következetesen választja ezt a megoldást, a fejezetek végén rendre thienemanniánus szövegrészeket találunk. A Thienemann-hatások ebben az átdolgozott kiadásban olyannyira túlsúlyba kerülnek, hogy az előszó Pintért már nem is említi forrásként, fontosnak tartja viszont hangsúlyozni az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* szerepét:

„Tankönyvemben eredetileg csak olvasmányokat sorakoztattam egymás után, magyarázó megjegyzéseim csak ez olvasmányrészletek alkalmi függvényei voltak, s legvégül következett egy rövid összefoglaló fejezet. De a négy bírálóm közül kettő nem volt megelégedve ezzel az ’olvasókönyvi’ színvonalra egyszerűsített módszerrel; az egyik azt kívánta, hogy az olvasmányi rész elé elméleti bevezető fejezet kerüljön, a másik pedig szükségesnek mondta, hogy a

---

²⁵⁹ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 13.

²⁶⁰ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1986.

könyv egészén is láthatóbban húzódják végig valamelyes elméleti, elvi fonál. Kívánságuknak a bevezetésben és az egyes korszakok végén próbálok eleget tenni, amott Horváth János 'Magyar irodalomismeret' (Minerva 1922) című munkája a forrásom, emitt Thienemann Tivadar 'Irodalomtörténeti alapfogalmak' című munkája.”²⁶¹

Magyarázatra szorulna, hogy Zsigmond az 1932-es kiadásban miért nem említi Thienemannt forrásai közt, 41-ben pedig miért dönt úgy, hogy elméleti vezérfonálként éppen az *Alapfogalmakat* kezdi el használni – e tekintetben talán Zsigmond egyéb irodalomtörténeti munkái nyújthatnak majd iránymutatást. Zsigmond némileg lerövidíti Thienemann szövegeit, ám az eredeti gondolatmenetet és Thienemann kulcsfogalmait rendre megtartja. A tankönyv következetesen a „–◀••▶–” jelsorral vezeti be az „elméleti összefoglalókat”, összesen hat esetben. Amennyiben az *Alapfogalmak* felől vizsgáljuk Zsigmond „elméleti fejezeteit” (ne feledjük, hogy egy-, legfeljebb kétflekkes összefoglalókról van szó, amelyeket gimnazisták számára készített) azt találjuk, hogy Zsigmond elméleti fejezetei tulajdonképpen az *Alapfogalmak* második részének meglehetősen nagyvonalú, mégis problémaérzékeny összegzésének tekinthetők. Amint az ismert, az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* második része az alábbi szerkezetre épül:

<i>Irodalomtörténeti alapfogalmak</i>	szöveg	szerző	közönség
szóhagyomány	alakuló	személytelen	jelenvaló
kézirat	állandósuló	személy	közeli
könyv	állandó	személyiség	távoli

²⁶¹ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 4. A bírálók kilétét nem sikerült felderítenem.

Zsigmond tankönyvének első elméleti fejezete teljes egészében megtartja ezt a thienemanni szerkezetet, jóllehet a *szóhagyomány* kifejezést *írásbeliség előtti korra* cseréli. Megjelenik azonban benne *alakuló szöveg* fogalma („tehát a népköltészeti termékek szövege is »alakuló«, folytonosan változó”²⁶²) a *személytelen szerző* („a hallgatókat nem is a »szerző«, nem a mű tulajdonosa érdekli”²⁶³), valamint a *jelenváló közönség* is („az írás és olvasás előtt [...] hallgató- közönség volt, tehát mindig *jelenváló* [kiem. az eredetiben] közönség.”²⁶⁴)

A második elméleti fejezetben pedig már nem egyszerűen arról van szó, hogy Zsigmond Thienemann kulcsfogalmait használja, hanem arról, hogy a fejezet szinte teljes egészében az *Irodalomtörténeti alapfogalmakból* vett idézetekre, illetőleg azok értelmezéseire épül; gyakran még a hasonlatait is átveszi. A thienemanni hatás mértékének érzékeltetésére érdemes összevetnünk a *Magyar irodalmi olvasókönyv* második elméleti összefoglalóját az *Alapfogalmak* vonatkozó szövegrészleteivel (az *Alapfogalmakat* a jegyzetben idézem.)

Zsigmond a korszakolásban igyekszik a medialitás szempontrendszerét érvényesíteni, amikor középkort a rá jellemző hordozóval azonosítja:

„Ez a korszak a kéziratos irodalom kora; a kézzel írt könyv neve *kódex*, tehát a középkort a kódex-irodalom korának mondhatjuk. Nyugat-Európában s nálunk is a keresztyén egyház honosította meg az emberi művelődés óriási fontosságú eszközét: az írást, még pedig a latin betűkkel latin nyelven való írást. A latin volt a római katolikus egyház hivatalos nyelve, s az írásbeliség eleinte teljesen az

---

²⁶² *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 12.

²⁶³ *Uo.*

²⁶⁴ *Uo.*

egyház szolgálatában állott. Csak papi egyének tudtak írni-olvasni, s a latin-nyelvű írott művekre a laikus emberek olyan vallásos áhítattal néztek, mint az ereklye-tárgyakra.”²⁶⁵

Érdemes fölfigyelnünk rá, hogy Zsigmond Thienemann „vallásos misztérium” fogalmát a református szóhasználatban rendkívül negatív konnotációkkal bíró ereklyére cseréli. Míg az írás elterjesztésében a *keresztyénség* (Thienemannal szemben református írásmóddal!²⁶⁶) járt elől, a latin elterjesztése, amely Zsigmond sugallata alapján sokkal inkább elzárta a híveket az információtól, már egyértelműen a katolicizmussal hozható összefüggésbe. Zsigmond mindazonáltal – és Thienemannal egyetértve – alapvető változásnak tartja az írás megjelenését:

„Nagyfontosságú változás volt az, hogy az előszó helyett az írás lett az emberek közötti szellemi viszony közvetítője. A szerző immár nemcsak a *pillanatnyilag jelenvaló* [kiem. tőlem – MM] közönséggel léphet szellemi érintkezésbe, mert az időben nyomtalanul elhangzó emberi szót az írás a térben megrögzíti, tehát az olvasóközönség térbeli és időbeli értelemben egyaránt, függetlenítheti magát az író személyétől.”²⁶⁷

---

²⁶⁵ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 40. Vö.: „Az egész nyugati műveltség területén a latin írás befogadása együtt járt a nyugati kereszténység térhódításával [...] Irni-olvasni eredetileg csak a klérus tudott és az is csak latin nyelven: nem csoda hogy a nép a nyelv lerajzolásában egyházi kiváltságot látott, mely a vallásos misztériumok ápoláshoz volt hasonló.” THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 77.

²⁶⁶ A református teológiai irodalom a keresztyén, a katolikus inkább a keresztény alakot részesíti előnyben.

²⁶⁷ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 40. *Irodalomtörténeti alapfogalmak*: „Az írott betű hatalma abban rejlik, hogy a pillanatnyilag elhangzó és elmúló beszédet kiragadja az idő mulandóságából és a térben látható jelekkel megrögzíti, de ezáltal kiemeli a

A szöveg természetesen nem elégszik a tény puszta rögzítésével, azt azonnal kommunikációelméleti keretbe helyezve úgy érvel, az írás megjelenésével a szerzői/előadói funkciókban is radikális változás állt be:

„A szóbeliség korában az előadó érdekelte inkább a hallgatóságot, a kéziratos szellemi termékeknél pedig az írásmű előtérben álló képviselőjévé az a személy lesz, aki leírta, megrögzítette a szerző mondanivalóját.”²⁶⁸

A *Magyar irodalmi olvasókönyv* az írás elterjedésének következményeit nem csupán a szerző, de az alapviszony valamennyi tényezőjének nézőpontjából megvizsgálja (a kéziratos másolatok tökéletlenségének említése pedig már nyilvánvalóan a nyomtatás sikertörténetének előkészítéseként olvasható):

A kéziratos szöveget Zsigmond már a szerző mondanivalójának „megbízhatóbb rögzítőjének” tartja mint a szóbeli hagyományt, bár arra is felhívja a figyelmet, a kézzel másolt könyvpéldányok még nem tökéletes azonosságúak, „elkerülhetetlen, hogy szöveg ne »alakuljon« a másolók kezén.”²⁶⁹ Zsigmond úgy látja, az írásbeliség a közönség szerzőhöz való viszonyát is megváltoztatta, személytelenné

---

beszédet a pillanatnyilag jelenvalók [kiem. tőlem – MM] szűk köréből is és távolbathatóvá, a térnek és időnek ismeretlen messzeségeibe elhangzóvá fokozza” THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 70-71.

²⁶⁸ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 40-41. Vö.: „A szóhagyomány kezdetleges állapotában [...] az előadó gyakran el is takarja a szerzőt. Az előadónak ez a privilegizált helyzete megváltozik, mikor a szóbeli előadás helyett az írás lesz a reprodukció eszköze. Az írás az előadó helyébe a kézirat másolóját iktatja.”

THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 99.

²⁶⁹ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 41. Vö.: „Az írás ugyan nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szöveg állandósuljon, de a kéziratos mű ezt az állandóságot még el nem éri, hanem állandósulva is folyton alakítja szövegét.” THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 89. [...] „A másoló bizonyos mértékig mindig újra alkot” *Uo.*, 88.

és közvetette tette, emellett a befogadás közösségképző funkcióját is nagyban leszűkítette. Mikor a „szellemi viszony közvetítése” a szóbeliségről az írásbeliségre tért át, lényeges változás történt a szerző és közönség egymáshoz való helyzetében: az írásbeliség megszüntette a szerző és az olvasó közti „meghitt viszonyt”; és azáltal, hogy azáltal, hogy fizikailag sem azonos térben vannak, az „olvasóközönség is atomizálódik, egyénekre bomlik, mindenki egyedül is átveheti lelkébe a szerző szellemi küldeményét, az olvasók nem tudják egymásról, hogy kik és hányan vannak.”²⁷⁰

A *Magyar irodalmi olvasókönyv* harmadik elméleti fejezete szintén Thienemann közvetítéssel kapcsolatos fogalmait állítja az érvelés középpontjába: a könyvnyomtatás legnagyobb vívmányát a szövegállandóságban látja, abban, hogy az „az írásmű sokszorosítását úgy tudja elvégezni, ahogyan az ember nem tudná : az ezres vagy százezres példányszám darabjai tökéletesen egyformák, szövegükben teljesen azonosak.”²⁷¹ A „megrögzítés” eredménye a térben és időben határtalan hatás: „a szóbeliség »jelenvaló« s az írásbeliség »közeli« közönsége a könyvnyomtatás óta »távoli«-vá, rejtelmessé, áttekinthetlenné lett”²⁷². A könyvnyomtatás megteremti a *szerzői személyiséget*: „a nyomtatott művek nemcsak

---

²⁷⁰ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 41. Vö.: „Az írás a szóbeliség hallható közönségét átformálja olvasó közönséggé és megszakítja azt a személy szerint való kapcsolatot, mely eleinte a szerző-előadó és a jelenvaló közönség között fennállott”

THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 115. „A közönség individualizálódik, azaz, homogén egységekre, atomokra bomlik, egyénekre osztozik és mindenki maga igyekszik könyvvel a kezében érintkezésbe jutni a láthatatlan szerzővel, illetőleg a kézirat másolójával.” *Uo.*, 117.

²⁷¹ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 75.

²⁷² *Uo.*, 76.

felelősséget róttak a szerzőre, hanem önérzetet is ébresztettek benne, hiszen a nyomda mintegy halhatatlanná tette az író mondanivalóját s vele az író is.”²⁷³

A negyedik, az „ellenreformáció korát” lezáró szakasz sem pusztán a felfogásában idézi meg az *Alapfogalmakat*, amikor a könyvnyomtatás felől vizsgálja Zrínyi és Gyöngyösi hatását, illetve azt, hogy ezek az életművek miért nem tudtak „a szellemi viszony közvetítőjévé válni”²⁷⁴. A *Szigeti veszedelemből* Zsigmond szerint túl kevés példányt nyomtattak, ezen felül nem volt még nálunk „ilyen olvasmányt igénylő közönség”²⁷⁵. Gyöngyösinek pedig, „akinek művei könnyebben meglették volna az utat a magyar olvasók szélesebb rétegeihez [...] az irodalmiság középkori, kódexes életformája jut osztályrészül.”²⁷⁶ Zsigmond mindkét érvelést Thienemanntól veszi át.²⁷⁷

Talán nyilvánvaló, mégis fontos lehet külön is kiemelni, a médium szerepének ilyen mérvű hangsúlyozására – valamennyi fenti idézetben a hordozók állnak az okfejtés középpontjában – a kor középiskolai tankönyvkiadásában egyedülálló. Hogy Zsigmondot kifejezetten a közvetíthetőség problematikája vezeti Thienemannhoz, jól mutatja, hogy a medalitással nem szorosan összefüggésbe hozható kérdésekben azonnal elszakad az *Alapfogalmaktól*. A „magyar nyelvű irodalom pangásának kora” címet viselő fejezethez furcsa módon külön elméleti összegzést fűz, amelyben hosszasan ír a protestantizmust sújtó cenzúráról, majd a

---

²⁷³ Uo.

²⁷⁴ Uo., 106.

²⁷⁵ Uo.,

²⁷⁶ Uo.

²⁷⁷ A Gyöngyösivel foglalkozó rész az *Alapfogalmak* 138. oldalán, a Zrínyivel foglalkozó pedig a 142. oldalon található.

terjedelemez képest részletesen bemutatja a magyar irodalomtörténet-írás kezdeteit is: „Érdekes, hogy ebben a fáradt közszellemű korban kezdi nálunk az »irodalom« önmagát figyelni, addigi teljesítményeiről számadást készíteni, az irodalomtörténeti előmunkálatok elvégzésével próbálkozni”²⁷⁸ A szövegrészlet azáltal, hogy külön kitér az irodalomtörténet-írás kezdeteire, tulajdonképpen az *irodalmi tudat* fogalmát készíti elő. Az irodalmi tudat fogalma nyilvánvalóan Horváth János koncepciójában jut fontos szerephez, Thienemann távolságtartással kezeli azt, inkább *tudatosodásról*²⁷⁹ beszél.

Zsigmond a hatodik elméleti összegzésben már elsősorban a *Magyar irodalomismeretre* és az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanataira*²⁸⁰ épít, többször is igen hangsúlyos hivatkozásokat tesz Horváthra: Bessenyei szerepének hangsúlyozása, aki „a nyugateurópai felvilágosodás középpontjában [...] felavatódott a szellemi műveltség világpolgárai közé, de a műveltség magaslatáról szétnézve, rádöbrent arra a tudatra, hogy a műveltség szellemi javait közvetítenie kell honfitársai felé”²⁸¹, nehezen egyeztethető össze Thienemann felfogásával, aki szintén az irodalmi tudat kapcsán beszél Bessenyeiről, ám (Horváth ellenében) éppen ellenkező előjellel: „Ezekután az irodalom önmagára eszmélést már nem fogjuk egy aktusnak, egy kiemelhető mozzanatanak tekinteni, mely valamely

---

²⁷⁸ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 121.

²⁷⁹ THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 34.

²⁸⁰ HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* = UŐ., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976.

²⁸¹ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 210.

meghatározható személyhez vagy időszakhoz, pl. a magyar irodalomban Bessenyei céltudatos irodalmi törekvéseihez volna köthető”²⁸²

Ebből a nézőpontból célszerű áttekintenünk a tankönyv bevezető fejezetének kulcsfogalmait (*állandóság és változás, irodalmi hagyomány, fejlődés*) különös tekintettel arra, hogy Zsigmond az Előszóban azt állítja, a fejezet teljes egészében a *Magyar irodalomismeret* alapján készült. Zsigmond egy sem Thienemann, sem pedig Horváth koncepciójával nem összeegyeztethetetlen, semleges fejlődésmeghatározásához („Ez a szellemi viszony – tehát az irodalom – egyrészt állandóan szakadatlanul megvan, másrészt az idők múlásával együtt folyamatosan változik, egyszóval fejlődik”²⁸³) az alábbi magyarázatot fűzi:

„A fejlődés titkát nehéz megfejteni, mert egyszerre jelent állandóságot és változást. [...] Az írásművek szakadatlan sorozata egyúttal folytonos változást is jelent, más-más, újabb és újabb művek létrejövetelét; csakhogy az új írásművek születésével nem jár együtt a régi írásművek halála, ez utóbbiak legfeljebb elavulnak, kiesnek az olvasóközönség érdeklődéséből, »kimennek a divatból«, de kedvező körülmények között bármikor rájuk irányulhat a közfigyelem, s megint szellemi viszony hordozóivá, az irodalmi fejlődés tényezőivé lehetnek. A régibb művek hatása általában nem is múlik el nyomtalanul, az újabb írók akaratlanul és öntudatlanul is elődeik munkásságára építenek tovább, lassanként az irodalmi hagyomány kincse halmozódik fel, s a szellemi viszony folytonosságával ismét az állandóságnak egy elemét oltja bele.”²⁸⁴

---

²⁸² Vö.: THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 34.

²⁸³ *Magyar irodalmi olvasókönyv*, 8.

²⁸⁴ *Uo.*, 8.

Úgy tűnik, Zsigmond meglehetősen sajátos szintézist hajt végre, a *Magyar irodalmi olvasókönyv* innen nézve mintha a *Magyar irodalomismeret és az Irodalomtörténeti alapfogalmak* ellentmondásoktól sem mentes egybeépítése volna. A szellemi viszonyoknak az állandóság posztulátumaként való láttatása ugyanis nyilvánvalóan a *Magyar irodalomismeret* fejlődésfogalmához köthető: „Állandó és változó: lényeg és annak idő szerint megnyilatkozásai: e kettőre kell hát figyelmet fordítanunk. Ezek pedig a »fejlődés« postulatumai, s ki merítik a »fejlődés« fogalmát”²⁸⁵. Az elődeik munkásságára építő, a hagyomány kincsét felhalmozó író képe azonban sokkal inkább Thienemann *szellemi fejlődés* fogalmát idézi: „minden régiebb előzménye és föltevése az újabbnak, a múlt szellemi öröksége az idő folyásában egyre növekszik és ebben a növekedésben nincs megállás vagy visszaesés. Őseit nem tagadhatja meg senki sem, az irodalomban sem.”²⁸⁶

Önmagában az a tény, hogy a protestáns iskolák számára készült irodalomtankönyvek a rivális állami és katolikus tankönyvekhez képest összehasonlíthatatlanul nagyobb hangsúlyt fektetnek a közvetítettség problémájára, természetesen akár a véletlennek is betudható, Ravasz médiaelméleti elgondolásaival, valamint a protestáns sajtóban megjelenő médiareflexiókkal együtt szemlélve azonban – ha perdöntő bizonyítékot nem is – jól védhető érveket minden bizonnyal szolgáltathat arra nézvést, hogy a protestantizmus hagyományos médiafelfogása kitűnő táptalajnak bizonyult a közvetítést, a medialitást középpontba helyező irodalmi elméletek számára. Zsigmond Ferenc irodalmi olvasókönyve innen nézvést nem csupán azzal a felismeréssel szembesít, hogy a

---

²⁸⁵ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922, 195.

²⁸⁶ THIENEMANN, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 25.

református és evangélikus iskolarendszer kora tudományos ismereteinek legmagasabb szintjét igyekezett közvetíteni, hanem azzal is, hogy egy olyan időszakban, amikor az új médiumok megjelenése a kultúra legtöbb alrendszerét reakcióra kényszeríti, nem utolsósorban éppen a protestantizmus „hagyományos” médiafelfogása képes, a legvisszafogottabb megfogalmazásban is, *versenyképes* válaszokat kínálni.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Hansági Ágnesnek, hogy bíztat, segít és bízik bennem. Amit az irodalomról megtanultam, tőle tanultam meg.

Felhasznált irodalom

800.000 Rádióelőfizető, Református Élet, 1944. március 25.

A film válsága, Református Élet, 1939. szeptember 3.

A Heidelbergi Káté és a Második Helvét Hitvallás, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1989.

A középiskolai oktatás szervezetének szabályzata a Magyarországi Református Egyházban, k.ny.n., 1880.

A magyar irodalom története kérdésekben és feleletekben, Bp., Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1940.

A magyar nemzeti irodalom története középiskolák VII-VIII. oszt. számára, szerk. ZSIGMOND Ferenc, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1932-33.

A magyarországi református középiskolák rendtartása, k.ny.n., 1927.

A rádió és a reformátusok, Református Élet, 1934. március 24.

A rádió és a reformátusok, Református Élet, 1934. március 24.

A rádiós gyülekezet perselye, Református Élet, 1936 március 17.

A.AUGUSTINUS, *Vallomások*, Bp., Gondolat, 1982.

Adakoznak-e a rádiós istentiszteletek hallgatói?, Református Élet, 1934.

ANDERSON, Benedict, *The origins of national consciuness = Media in Global Context: A Reader*, ed. Annabelle SREBERNY-MOHAMMADI, Dwayne WINSECK, Jim McKENNA, Oliver BOYD-BARRET, London, Arnold, 1997.

Az Ágostai hitvallás, ford. PAULIK János, hn., kiadó nélkül, 1896, 59.

Az angol rádiótársaság kutatása, Református Élet, 1940. január 13.

- BALLA Árpád, *Az ősi erkölcs, szokás és népviselet helyébe a filmsztár-imádat, a hócsizma meg a turbán lépett falusi leányaink életében*, Református Élet, 1944. március 4.
- BARABÁSI Albert-László, *Behálózva*, Bp., Magyar Könyvklub, 2003.
- BAXANDALL, M. *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy: A Prinzer in the Social History of Pictorial Style*, Oxford University Press, 1988.
- BOEHMER, Heinrich, *Der junge Luther*, Stuttgart, 1951.
- BORNKAMM, Heinrich, *Thesen und Thesenschlag Luthers: Geschehen und Bedeutung*, Berlin, Töpelmann, 1967.
- BORSA Gedeon, *Általános nyomdászattörténet XVI. század = Régi könyvek és kéziratok*, összeállította PINTÉR Márta, Bp., Népművelési propaganda iroda, 1974.
- BOTTA István, *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon*, Magyar Könyvszemle 80 (1973).
- CAMERON, Euan, *The European Reformation*, Oxford, Clarendon, 1991.
- CHADWICK, Owen, *A reformáció*, Bp., Osiris, 2003.
- CRESSY, David, *Conversation Its Consequences in the Life and Letters of Nicholas Sheterden = Protestant Identities: religion, society, and self-fashioning in post-Reformation England*, ed. Muriel C. McCLENDON, Joseph P. WARD, Michael MacDONALD, Stanford, California, Stanford University Press, 1999.
- Cs. SZABÓ László, *A magyar rádió prózai műsora*, Protestáns Szemle, 1938.
- D. LUTHER Márton művei, sajtó alá rendezte MASZNYIK Endre, Budapest-Pozsony, Luther-Társaság, 1904-1917, I.
- DICKENS, A.G., *The German Nation and Martin Luther*, London, Edward Arnold, 1974, 186.
- EDWARDS, Mark U. Jr., *Printing, Propaganda and Martin Luther*, Minneapolis, Fortress Press, 2005.

- EIRE, Carlos M. N. *The Reformation Critique of the Image = Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Bob SCRIBNER, Wiesbaden, Kommission bei Otto Harrassowitz, 1990,
- FAULTSTICH, Werner, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1998.
- FEBRE, Lucien, MARTIN, Henri-Jean, *The Coming of the Book: The impact of printing 1450-1800*, ford. David GERALD, London, Verso, 1997, 193.
- FLACHMAN, Holger, *Martin Luther und das Buch: Eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1996.
- FODOR Péter, *A mechanizáció kiazmusa, Bevezetés Marshall McLuhan médiaelméleti kutatásaiba = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK PÉTER, Bp., Balassi, 2003.
- FRIEDENTHAL, Richard, *Luther élete és kora*, Bp., Gondolat, 1983.
- GIESECKE, Michael, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt/M. 1991.
- GRITSCH, Eric W., *Isten udvari bolondja*, Bp., Luther, 2006.
- H. JEONG, Z. NÉDA, A.-L. BARABÁSI, *Measuring Preferential Attachment for Evolving Networks*, <http://xxx.lanl.gov/abs/cond-mat/0104131>
- HANSÁGI Ágnes, *A korszak mint konstrukció és mint időtapasztalat, információ, kommunikáció = Uő, Klasszikus – korszak – kánon*, Bp., Akadémiai, 2003.
- HARRISON, Peter, *The Bible, Protestantism, and the Rise of Natural Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek a 17. századi nyomdászatunkból*, Bp., OSZK-Osiris, 2001.
- HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai = Uő, A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976.
- HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922.

- Igehirdetés gramofonon*, Református Élet, 1939. december 16.
- ISERLOH, Erwin, *Luthers Thesenanschlag Tatsache oder Legende*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH, 1962.
- ISERLOH, Erwin, *The Theses Were Not Posted*, Toronto, Saunders of Toronto, 1966.
- JOHNSON, Trevor, *The Reformatin and Popular Culture = The Reformation World*, ed. Andrew PETTEGREE, New York, Routledge, 2000.
- KÁLVIN János, *A keresztyén vallás rendszere (Institutio Religio Christianae) I.*, Pápa, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1909.
- KITTLER, Friedrich, *Aufschreibesysteme 1800-1900*, Wilhelm Fink Verlag, vierte, vollständig überarbeitete Neuaufgabe, 2003.
- KITTLER, Friedrich, *Das Werk der Drei, Vom Stummfilm zum Tonfilm = Uö., Zwischen Rauschen und Offenbarung, Zur Kultur und Mediengeschichte der Stimme*, Akademie Verlag, 2002.
- KITTLER, Friedrich, *Dicourse Networks, 1800/1900*, Stanford, California, Stanford University Press, 1990.
- KITTLER, Friedrich, *Gramophone, Film, Typewriter*, Stanford, California, Stanforrd University Press, 1999, 11-14.
- KITTLER, Friedrich, *Optikai médiumok*, Magyar Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, 2005.
- KOLB, Robert, *Luther's funktion in an age of confessionalization = Donald K. McKIM, The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- KÖHLER, Hans-Joachim, *Die Flugschriften der frühen Neuzeit. Ein Überblick = Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*, Hrsg. WERNER Arnold, Wiesbaden, 1987.
- KÖHLER, Hans-Joachim, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit = Martin Luther: Probleme seiner Zeit*, Hrsg. Dieter STIEVERMANN Stuttgart, Volker Press, 1986.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az alapviszony Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál = Szerep és közeg*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006.

Kulturális közegek, szerk. Bednatics Gábor, Bónus Tibor, Bp., Ráció, 2005,

LAZARFELD, Paul, KATZ, Elihu *Personal influence*, New York, Free Press, 1955.

Liturgikus Lexikon, szerk. VEREBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, hn., Ecclesia, é.n.

LOYOLAI Szent Ignác, *Lelkigyakorlatok*, hn., Jézus társasága Magyarországi Rendtartománya, 1994.

LUHMANN, Niklas, *The Reality of Mass Media*, Cambridge, Polity Press, 2000.

Luther Deutch: Die Briefe: Bd.10, Hrsg. Kurt ALAND, Göttingen, Vandenhoeck & Ruppert, 2000.

LUTHER Márton, *A 95 tétel*, ford. dr. ZSIGMONDY Árpád, Bp., Evangélikus Országos Múzeum és a Huszár Gál Papír- és Könyvesbolt, 1996.

LUTHER Márton, *Írás a mennyei próféták ellen: a képekről és szentségekről* = D. LUTHER Márton Egyházszervező iratai IV., ford. HAMVAS József, Dr. MASZNYIK Endre, Pozsony, Wigand Könyvnyomdája, 1906.

Magyar irodalmi olvasókönyv, szerk. ZSIGMOND Ferenc, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1941.

Magyar olvasókönyv a protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok V. osztályának, szerk. JÉKELY Lajos, KERECSENYI Dezső, VAJTHÓ László, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1939.

Magyar olvasókönyv a protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok VI. osztályának, szerk. JÉKELY Lajos, KERECSENYI Dezső, VAJTHÓ László, Debrecen, Debrecen sz. kir. Város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1939.

- Margarete STIRM, *Die Bilderfrage in der Reformation*, Gutersloh, Gutersloher Verlagshaus Mohn, 1977.
- Martin Luther*, ed., E. G. RUPP, Benjamin DREWERY, London, Edward Arnold, 1971.
- McGRATH, Alister, *The Intellectual origins of the European Reformation*, Oxford, Blackwell, 1987.
- McLUHAN, Marshall, *Gutenberg galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*, Bp., Trezor, 2001.
- McLUHAN, Marshall, *Understanding Media: The extension of Man*, Cambridge, MA, London, The MIT Press, 1995.
- MOELLER, Bernd *Stadt und Buch = Stadtbürgertum und Adel in der Reformation Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*, Hrsg. J. MOMMSEN, Stuttgart, Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, 1979.
- MOELLER, Bernd, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß = Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts*, Hrsg Hartmut BOOCKMANN, Göttingen 1994.
- MOELLER, Bernd, *Flugschriften der Reformationszeit*, Theologische Realenzyklopädie, Bd. 11, Berlin/New York 1983,
- MÖRKE, Olaf, *Die Reformation: Voraussetzungen und Durchsetzung*, Olenburg, Wissenschaftsverlag, 1988.
- MURAKÖZY Gyula, *A film döbbenetesen hat diákjaink lelkére – Varázsló hatalom van üzleti vállalkozók kezében*, Református Élet, 1941. április 26.
- MURAKÖZY Gyula, *A film forradalma a diákok lelkében – Négy száz diák vall a film eddig meg nem mért hatalmáról*, Református Élet, 1941. április 12.
- MURAKÖZY Gyula, *A rádió*, Református Élet, 1935. március 19.
- NIETZSCHE, Friedrich, *A nem morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, Atheneum 1992.
- NIKISCH, M. G. Reinhard, *Brief*, Stuttgart, Reclam Verlag, 1991.

Pápai üzenet a Tömegtájékoztatás 36. Világnapjára

PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története*, átdolg. BENCE István, Franklin-társulat, Budapest, 1943.

PRÓNAI Antal, *A magyar irodalom története a középiskolák VII. és VIII. osztálya számára*, átdolg. SÍK Sándor, ALSZEGHY Zsolt, Bp., Szent István Társulat, 1927.

PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

RAVASZ László, *A magyar könyv = Uő, Korbán*, Bp., Franklin, 1942.

RAVASZ László, *A rádiós istentisztelet*, Reformáció, 1931. augusztus.

RAVASZ László, *Add tovább = Uő, Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941.

RAVASZ László, *Emlékezéseim*, Bp., A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.

RAVASZ László, *Gyakorlati bibliamagyarázat = Uő, Korbán*, Bp., Franklin, 1942.

RAVASZ László, *Ismeretlen kezek = Uő, Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941.

RAVASZ László, *Lélek és betű = Uő, Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941.

RAVASZ László, *Lélekben és igazságban = Uő, Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941.

RAVASZ László, *Meghallgatni és elmondani = Uő, Legyen világosság*, Bp., Franklin, 1938.

RAVASZ László, *Meghallgatni és elmondani = Uő, Legyen világosság*, Bp., Franklin, 1938.

RAVASZ László, *Mester, hogy lássak = Uő., Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941.

RAVASZ László, *Notturmo = Uő., Isten rostájában*, Bp., Franklin, 1941.

Református Élet, 1936. május 16.

Református Élet, 1939. szeptember 3.

Református Élet, 1941. március 1.

Református Élet, 1942. január 17.

Református Élet, 1943. március 6.

Református rádióhallgatók Szövetsége, Református Élet, 1934. március 24.

RHODES, Neil, SAWDAY, Jonathan, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000.

RUPP, Gordon, *Journal of Theological Studies* XIX (1) 1968.

SCRIBNER, Bob, *Das Visuelle in der Volkfrömmigkeit = Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Bob SCRIBNER, Wiesbaden, Kommission bei Otto Harrassowitz, 1990, 13.

SCRIBNER, R.W., *The German Reformation*, Macmillan, hn, én.

SCRIBNER, Robert W., *Printing, Prints and Propaganda = Uő, For the Sake of Simple Folk*, New York, Oxford University Press, 1994.

STONE, Lawrence, *Literacy and Education in England, 1640-1900*, Past & Present 42 (1969)

SZABÓ Imre, *A film*, Református Élet, 1936. május 16.

SZEBENYI Péter, *A történelemtankönyvekre ható tényezők történeti változásai*, Iskolakultúra, 2001/9.

SZŐKE Imre, *Akik csak rádió hallgatják az igét*, Református Élet, 1944. február 3.

The Reformation World, ed. Andrew PETTEGREE, *The Reformation World*, New York, Routledge, 2000.

THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1986.

VOLKMAR, Christoph, *Reform statt Reformation: Die Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen, 1488-1525*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008

WOHLFEIL, Rainer, *'Reformatorische Öffentlichkeit' = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposion Wolfenbüttel 1981*, Hrsg. Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984.

WOLF, Manfred, *Thesen und andere Anschläge: Anekdoten-Essays-Episoden um Martin Luther*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2005.

ZSIGMOND Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Debrecen, Városi Nyomda, 1932.

A témában megjelent saját publikációk:

MÉSZÁROS Márton, *Irodalmi szöveghálók = Mozgó Világ*, szerk., HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., Ráció, 2003.

MÉSZÁROS Márton, *Hálózat és irodalom*, Szépirodalmi Figyelő, 2008/3.

KORNER Veronika Júlia, MÉSZÁROS Márton, *Az új média a harmincas évek Magyarországnak három protestáns lapjában*, Confessio, 2007/06.

MÉSZÁROS Márton, *A protestáns iskolarendszer irodalmi tankönyvei = Az olvasás rejtekútjai*, szerk. BÓNUS Tibor, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, Bp., Ráció, 2007.

MÉSZÁROS Márton, *Ravasz László médiaprogramja = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006.

Kulturális közegek: Médiumok a 20. század első felében Magyarországon, szerk. Bednaries Gábor, Bónus Tibor, Bp., Ráció, 2005 [közreműködés a válogatásban].

1. melléklet

Luther műveinek első kiadásai és utányomásai német nyelvterületen (a Biblia kivételével)							
	Első kiadások	Összes első kiadás	Latin nyelvű első kiadások	Latin kiadások összesen	Német nyelvű első kiadások	Német nyelvű kiadások összesen	A német kiadások az összes kiadás százalékában
1516	1	1	0	0	1	1	100.0%
1517	3	6	2	4	1	2	33.3%
1518	17	87	11	46	6	41	47.1%
1519	25	170	11	63	14	107	62.9%
1520	27	275	12	40	15	235	85.5%
1521	26	174	6	38	20	136	78.2%
1522	45	248	6	13	39	235	94.8%
1523	55	390	10	44	45	346	88.7%
1524	34	232	4	22	30	210	90.5%
1525	32	237	4	26	28	211	89.0%
1526	26	141	1	20	25	121	85.8%
1527	16	110	1	12	15	98	89.1%
1528	15	64	2	4	13	60	93.8%
1529	12	76	0	6	12	70	92.1%
1530	26	138	3	12	23	126	91.3%
1531	17	94	1	8	16	86	91.5%
1532	12	46	5	13	7	33	71.7%
1533	16	59	0	6	16	53	89.8%
1534	10	35	5	7	5	28	80.0%
1535	19	68	5	10	14	58	85.3%
1536	10	40	5	15	5	25	62.5%
1537	16	47	7	13	9	34	72.3%
1538	18	62	8	22	10	40	64.5%
1539	12	56	3	13	9	43	76.8%
1540	5	26	3	6	2	20	76.9%
1541	7	34	2	4	5	30	88.2%
1542	9	49	2	7	7	42	85.7%
1543	11	58	5	19	6	39	67.2%
1544	7	38	3	14	4	24	63.2%
1545	12	74	3	18	9	56	75.7%
1546	3	48	0	13	3	35	72.9%

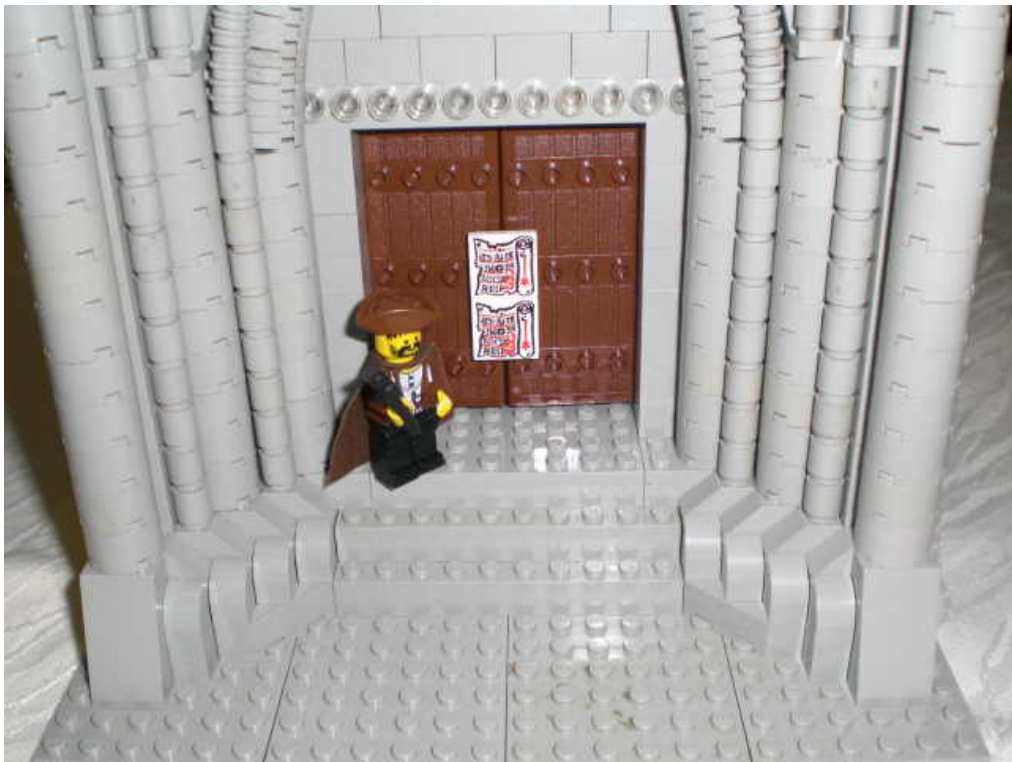
2. melléklet

	Katolcizmussal szembeni vitairatok	Német nyelvű katolcizmussal szembeni vitairatok	Az újrakiadások aránya az első kiadáshoz viszonyítva	Az újrakiadások aránya az első kiadáshoz viszonyítva (latin)	Az újrakiadások aránya az első kiadáshoz viszonyítva (német)
1516	0	0	0.00	0.00	0.00
1517	4	0	1.00	1.00	1.00
1518	38	9	4.12	3.18	5.83
1519	68	28	5.80	4.73	6.64
1520	116	93	9.19	2.33	14.67
1521	114	90	5.69	5.33	5.80
1522	96	88	4.51	1.17	5.03
1523	187	159	6.09	3.40	6.69
1524	89	77	5.82	4.50	6.00
1525	48	41	6.41	5.50	6.54
1526	44	31	4.42	19.00	3.84
1527	40	37	5.88	11.00	5.53
1528	34	30	3.27	1.00	3.62
1529	25	24	5.33	0.00	4.83
1530	84	78	4.31	3.00	4.48
1531	49	47	4.53	7.00	4.38
1532	8	5	2.83	1.60	3.71
1533	23	21	2.69	0.00	2.31
1534	11	8	2.50	0.40	4.60
1535	29	24	2.58	1.00	3.14
1536	7	4	3.00	2.00	4.00
1537	35	29	1.94	0.86	2.78
1538	33	24	2.44	1.75	3.00
1539	24	21	3.67	3.33	3.78
1540	10	9	4.20	1.00	9.00
1541	25	22	3.86	1.00	5.00
1542	21	20	4.44	2.50	5.00
1543	11	5	4.27	2.80	5.50
1544	8	4	4.43	3.67	5.00
1545	40	30	5.17	5.00	5.22
15 46	30	23	15.00	0.00	10.67
Összesen	1351	1081	4.85	3.14	5.39

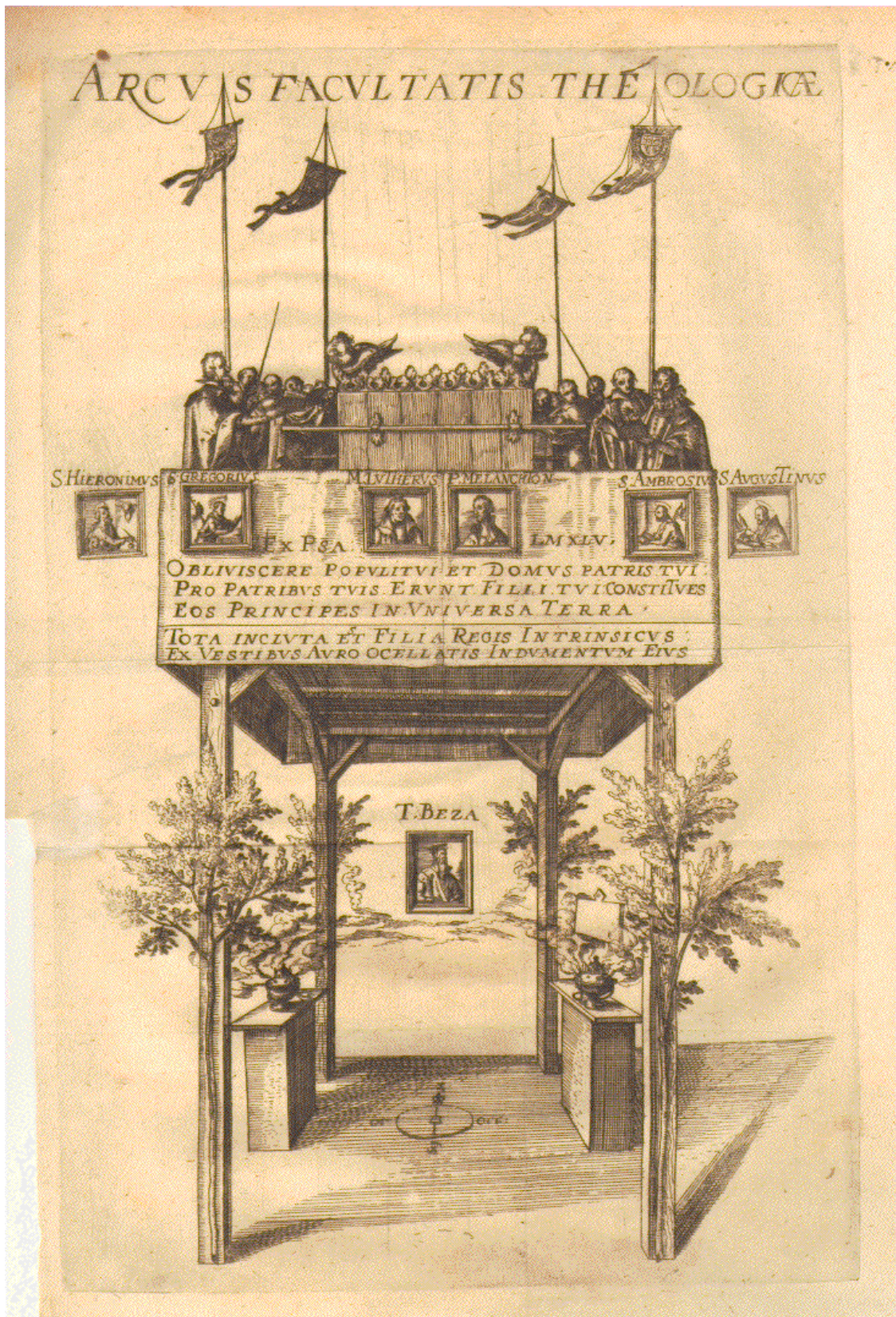
3. melléklet

4. melléklet

5. melléklet

6. melléklet

